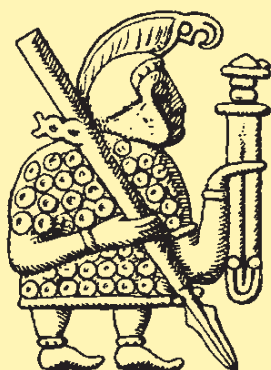

.. FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

2025/3

Utgiven av

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien i samarbete med Historiska museet.

Fornvännen publiceras med omedelbar Open Access (gold standard) med licens CC-BY. Alla utgåvor från första årgången 1906 finns tillgängliga online: vitterhetsakademien.se

Ansvarig utgivare och huvudredaktör

Mats Roslund

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

mats.roslund@ark.lu.se

Redaktionssekreterare och mottagare av manuskript

Peter Carelli

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

fornvannen@vitterhetsakademien.se

Redaktörer

Herman Bengtsson, herman.bengtsson@upplandsmuseet.se

Elin Fornander, elin.fornander@shm.se

Åsa M Larsson, asa.larsson@raa.se

Produktion och distribution

eddy.se ab

Prenumeration

eddy.se ab

order@bokorder.se

0498-25 39 00

Helårsprenumeration i Sverige (4 häften) 300 kronor, lösnummer 90 kronor

Helårsprenumeration utlandet 350 kronor

Journal of Swedish Antiquarian Research

published by The Royal Academy of Letters, History and Antiquities

Published with immediate Open Access (gold standard) with license CC-BY.

Subscription price outside Sweden (four issues) SEK 350:–

FORNVÄNNEN började utges av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien år 1906 och ersatte då *Akademiens Månadsblad* samt *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift*, som båda tillkommit under 1870-talets första år. Förutom i Sverige finns *Fornvännen* på drygt 350 bibliotek och vetenskapliga institutioner i mer än 40 länder.

Tidskriften är referentgranskad.

FORNVÄNNEN («The Antiquarian») has been published by the Royal Academy of Letters, History and Antiquities since 1906, when it replaced two older journals which had started in the early years of the 1870s.

Outside Sweden *Fornvännen* is held by more than 350 libraries and scientific institutions in over 40 countries.

The journal is peer-reviewed.

ISSN 0015-7813

Printed in Latvia by ADverts, in collaboration with Printpool, 2025.

Bronsåldersliv vid en våtmark

Profana och rituella aktiviteter i Borstahusen, Skåne, under mellersta bronsålder

*Av Felicia Hellgren, Adam Bolander, Per Lagerås,
Ola Magnell och Magnus Artursson*

Hellgren, F., Bolander, A., Lagerås, P., Magnell, O. & Artursson, M., 2025. Bronsåldersliv vid en våtmark: Profana och rituella aktiviteter i Borstahusen, Skåne, under mellersta bronsålder. (Bronze Age life by a wetland: Profane and ritual activities at the Borstahusen site, southern Sweden, c. 1200–800 BC.) *Fornvännen* 120. Stockholm.

In 2020 an excavation at Borstahusen, Scania, southern Sweden, revealed rich archaeological remains from prehistoric wetland activities. The wetland had been visited during many different periods, from the Mesolithic onwards, but particularly during the Bronze Age, 1200–800 BC. A large part of the wetland was investigated with a multidisciplinary approach, which provided a complex picture of human activities in and close by the wetland. The preservation of bones and plant remains was relatively good, and there was a rich find material of flint, stone, and ceramics. Numerous cooking pits, together with animal bones, charred cereal grain and other plant macrofossils, indicate cooking activities by the edge of the wetland. Both microwear on flint tools and cutmarks on bones show that butchering and consumption, particularly of cattle, took place on the site. Microwear also indicates that the flint tools were used for working hides and for producing craft items of bone/antler. In addition to domestic animals, bones of wild game, seals and fish indicate hunting, sealing and fishing. Some depositions in the wetland and particularly in the cooking pits indicate ritual practices, but the overall impression is that most of the remains originate from domestic, practical activities, possibly associated with social gatherings and feasting. This conclusion deviates from several earlier studies of the Bronze Age, where wetlands are pictured first and foremost as environments for offerings and other rituals.

Key words: Bronze Age, wetland, zooarchaeology, palaeobotany, cooking pits

*Felicia Hellgren, Arkeologerna, Statens historiska museer, Odlarevägen 5, SE-226 60 Lund
felicia.hellgren@arkeologerna.com*

*Adam Bolander, Arkeologerna, Statens historiska museer, Odlarevägen 5, SE-226 60 Lund
adam.bolander@arkeologerna.com*

*Per Lagerås, Arkeologerna, Statens historiska museer, Odlarevägen 5, SE-226 60 Lund
per.lageras@arkeologerna.com*

*Ola Magnell, Arkeologerna, Statens historiska museer, Odlarevägen 5, SE-226 60 Lund
ola.magnell@arkeologerna.com*

*Magnus Artursson, Arkeologerna, Statens historiska museer, Odlarevägen 5, SE-226 60 Lund
magnus.artursson@arkeologerna.com*

Introduktion

År 2020 utfördes en arkeologisk undersökning i Borstahusen i västra Skåne som gav oss goda möjligheter att studera mänskliga aktiviteter i och vid en våtmark under bronsåldern (Bolander 2021). I södra Sverige har mer omfattande undersökningar av våtmarksmiljöer i huvudsak rört lokaler från stenålder (Larsson 1983; Hallgren et al. 1997; Hammarstrand Dehman & Sjöström 2009; Sjöström 2010; Kjällquist et al. 2016; Hallgren 2019; Hallgren et al. 2021). Andra exempel är mossar med depositioner, som Skedemosse, Hassle-Bösarp och Röckillorna, med huvudsaklig datering till järnålder (Hagberg 1967; Stjernquist 1974; Stjernquist 1997). Kända bronsåldersfynd från våtmarkslokaler utgörs till stor del av enskilda föremål och depositioner (se Karsten 2005 för en sammanställning över sådana fynd från västra Skåne), även om vissa platser har undersökts mer omfattande, som Saxtorp (SU9) inom Västkustbaneprojektet, med bronsåldersdepositioner vid en träspång i våtmark (Lindahl Jensen & Nilsson 1999; Karsten 2005, s. 421–423), och kärret vid Hindbygården i Malmö med aktiviteter från bronsålder (Berggren 2007; 2010).

Att våtmarksfynd från bronsåldern ofta består av praktfulla och spektakulära föremål, tolkade som rituella nedläggelser, beror till stor del på att fynden gjorts i samband med äldre tiders torvtäkt. Då var det framför allt de exklusiva och anmärkningsvärda fynden som noterades och rapporterades in till myndigheter, medan mer alldagligt material, som keramik, djurben och flinta, inte togs tillvara eller i alla fall inte rapporterades in i samma utsträckning. Det har lett till bilden att våtmarker under bronsåldern huvudsakligen var en skådeplats för rituell praktik, men där det har ifrågasatts i vilken utsträckning fynd från våtmarker ska ses som uttryck för rituella depositioner (Berggren 2010, s. 315–322).

Utöver nämnda offernedläggelser och andra lösfynd, huvudsakligen av metall, har forskningen kring bronsålderssamhället i Sverige till stor del inriktats på gravar, särskilt manifest gravhögar, och hållristningarna (Bertilsson 1987; T. B. Larsson 1986; Olausson 1992; Gröhn 2004; Ling 2004; Nord Paulsson 2009). Gravhögar och hållristningar tillsammans med

bosättningar har också använts som byggstenar för att återskapa bronsålderns kommunikationsleder (Magnusson Staaf 2016, s. 17), och för att diskutera territoriella indelningar, som exempelvis hövdingadömen (Earl 1997; 2002; Artursson 2009; 2010; Artursson et al. 2005).

Exploateringsarkeologin har dessutom genom undersökningar, analyser och datering av bosättningar med stolphus tillfört betydande kunskap kring samhällsstruktur, näringsekonomi och socioekonomiska förhållanden. Under 1980- och 1990-talet genomfördes storskaliga sådana undersökningar exempelvis i Malmöområdet och inför utbyggnaden av Västkustbanan i västra Skåne, samt vid Pryssgården i Östergötland och Apalle i Uppland (Björhem & Säfvestad 1993; Born-Ahlkvist 2002; Ullén 2003; Lagerås & Strömberg 2005).

I denna artikel presenterar vi resultaten från Borstahusen med fokus på de komplexa våtmarksaktiviteterna under bronsåldern. Kombinationen av en ytomfattande undersökning, ett rikt fyndmaterial och ett tvärvetenskapligt arbetssätt ger oss möjlighet att belysa flera olika typer av aktiviteter i och vid våtmarken, såväl vardagliga sysslor som vad som kan tolkas som rituella handlingar. Genom analyser av ben, makrofossil och pollen kan vi sätta dessa aktiviteter i relation till en föränderlig miljö.

Den arkeologiska undersökningen

Den arkeologiska undersökningen genomfördes 2020 och berörde en våtmark med angränsade fastmark (fig. 1). Läget var havsnära, endast 200–400 m från Öresundskusten i väster, och eftersom höjden över havet bara var någon meter har en stor del av undersökningsytan varit översvämmad i samband med littorinatrangresionen. Genom området och våtmarken löper den nu kanaliserade Säbybäcken och mynnar i sundet.

Undersökningen omfattade två ytor belägna söder om Säbybäcken och en större yta norr om densamma (fig. 1). Lämningarna hade en tydlig kronologisk tyngdpunkt i mellersta bronsålder, men det fanns även spår av återkommande aktiviteter under mesolitikum, neolitikum, järnålder och historisk tid.

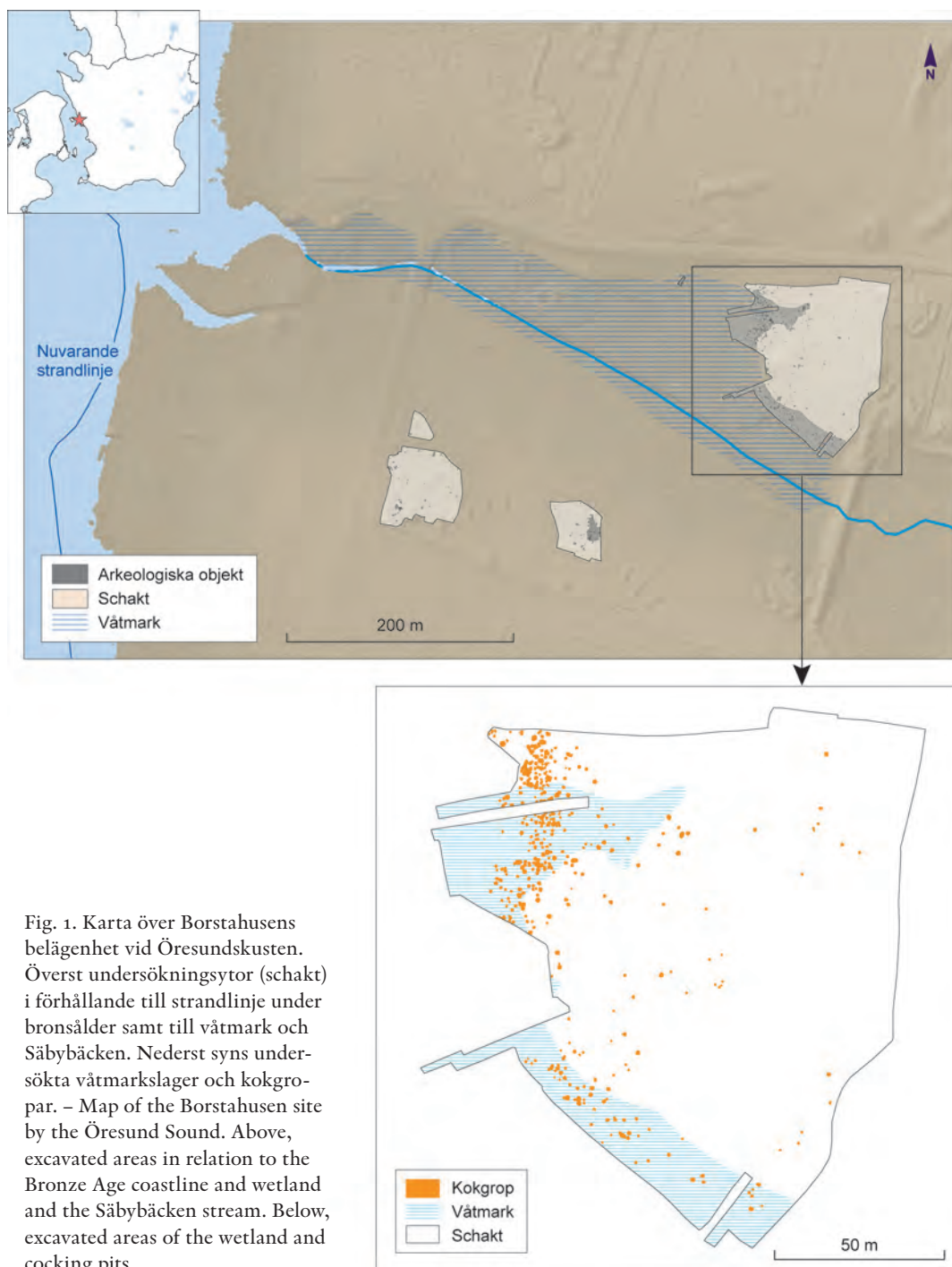

Fig. 1. Karta över Borstahusens belägenhet vid Öresundskusten. Överst undersökningsytor (schakt) i förhållande till strandlinje under bronsålder samt till våtmark och Säbybäcken. Nederst syns undersökta våtmarkslager och kokgropar. – Map of the Borstahusen site by the Öresund Sound. Above, excavated areas in relation to the Bronze Age coastline and wetland and the Säbybäcken stream. Below, excavated areas of the wetland and cocking pits.

Fig. 2. Transekt i den sydöstra delen av våtmarken med våtmarkslager som syns i profilen och till höger en kokgrop i kanten av våtmarken. Foto: Per Lagerås, Arkeologerna, Statens historiska museer. – Transect in the southeastern part of the wetland with layers visible and to the right a cooking pit.

De två ytorna söder om bäcken berörde inte själva våtmarksbildningen och tolkades, på grund av förekomsten av stora lertäktssystem, gropar, kokgropar och hushållsavfall, som perifera delar av en bronsåldersbosättning. Leran som utvunnits ur täktgroparna har förmodligen nyttjats primärt för att klina väggar till husen. Täktgroparna hade grävts drygt 50 meter söder om våtmarken och vi kan, med ledning av resultat från andra boplotsundersökningar, t.ex. Fosie IV, anta att bebyggelsen inte legat längre bort från täktgroparna än 100 m (Björhem & Säfvestad 1993, s. 133–137). Några bebyggelsestrukturer kunde inte identifieras inom de framschaktade ytorna, men de hushållsindikerande spåren var så pass omfattande att det bör ha funnits hus i nära anslutning.

Ytan på den norra sidan av bäcken berörde en på flera vis avvikande miljö. Där undersöktes de kantnära delarna av en våtmark tillsammans med angränsande fastmark. De mest framträdande lämningarna var ett stort antal kokgropar som anlagts huvudsakligen utmed våtmarkskanten, men även utspritt i den högre belägna terrängen. Inga bebyggelselämningar var möjliga att identifiera och fornlämningsbilden gav ett annorlunda intryck jämfört med vad som dokumenterats söder om bäcken.

De ytomfattande och komplexa våtmarks-lämningarna krävde ett kontextuellt arbetssätt och en genomtänkt strategi för dokumentation och tillvaratagande av fynd, liksom för provtagning och analyser. I ett första skede grävdes tre långa transekter ut i våtmarken, varigenom den stratigrafiska sekvensen kunde dokumen-

teras. Efter den inledande karteringen lades ett rutnät av 4 × 4 m stora grävenheter ut. Dessa undersöktes genom skiktvis maskinavbaning och fynd, prover och anläggningar knöts till respektive lager och grävenhet med *single context*-metodik. På detta sätt undersöktes 2 600 m² av våtmarken, motsvarande en volym om ca 971 m³, och ett omfattande fyndmaterial togs tillvara (tab. 1). I våtmarkens norra del identifierades en stratigrafisk sekvens av tre lager som gick att återfinna i samtliga delar av den undersökta våtmarken, samt ytterligare fyra lager som hade mer begränsad utbredning. Själva lagerbildningen i våtmarken var resultatet av naturliga processer, men lagren hade samtidigt ett rikt innehåll av antropogent material, bl.a. flinta, keramik, djurben och skörbränd sten. Material från bronsåldern låg delvis nedtrampat i underliggande äldre lager (fig. 2).

Kronologi

Sammanlagt 67 ¹⁴C-dateringar utfördes på arkeologiska kontexter i våtmarken och i dess nära omgivning. Som framgår av sammanställningen i fig. 3, har platsen nyttjats sporadiskt under flera perioder, från stenålder till modern tid, men med en mycket tydlig koncentration till bronsåldern. Den enda verkligt intensiva bruk-

Materialkategori	Kvantitet	Vikt (kg)
Flinta	9536	190
Keramik	862	4
Ben	2432	18
Bränd lera	83	1
Bergartsföremål	44	9

Tab. 1. Översikt över insamlade fynd från den undersökta delen av våtmarken. – Overview of the findings from the excavated part of the wetland.

ningsperioden kan dateras till ett par århundraden vid bronsålderns mitt, med start kring 1200 f.Kr. och med ett abrupt slut omkring 800 f.Kr. Denna kronologiska tyngdpunkt framträdde i alla daterade material (ben, sädeskorn, träkol) och även i typologiskt daterbar keramik.

Våtmarksmiljön och markanvändningen

Den undersökta våtmarken har en intressant och komplex miljöhistoria som först och främst beror på närheten till Öresund. Vid undersökningen var våtmarken skadad av dränering och markingrepp, men det fanns ändå en bevarad lagerföljd av delvis uttorkad torv och gyttja som kunde användas för paleoekologiska analyser. Genom att

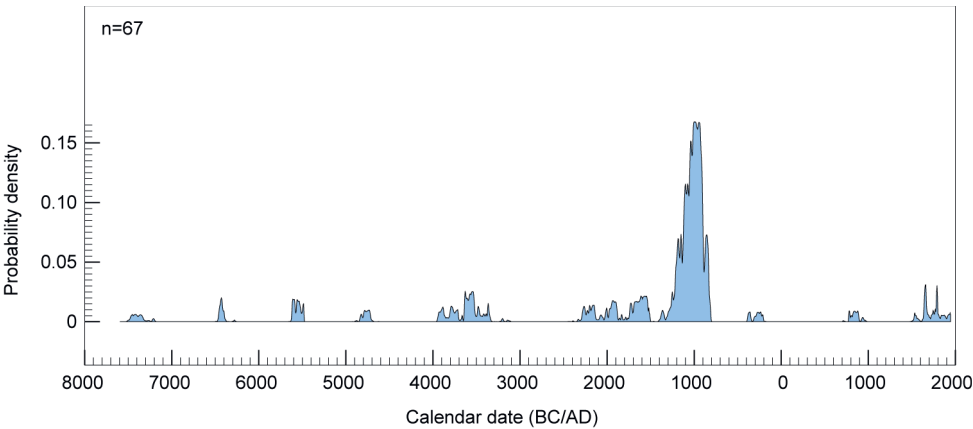

Fig. 3. SPD (summed probability distribution) för samtliga 67 ¹⁴C-dateringar från Borstahusen. Dateringar från naturliga våtmarkslager utan säker antropogen koppling har uteslutits. (OxCal v4.4.4 Bronk Ramsay 2021). – Summed probability distribution for all 67 ¹⁴C-datings from Borstahusen. Datings from the natural layers of the wetland without a certain anthropogenic connection have been excluded.

kombinera analyser av pollen, växtmakrofossil, mollusker, osteologiskt material, färskt trä och träkol, både i en central profil och i kanten delar, gick det att tolka våtmarkens utveckling. Merparten av de bevarade lagren visade sig vara avsatta i ett kärr redan under seneglacial och tidigt post-glacial tid, dvs. under senpaleolitikum och tidigmesolitikum. Längre fram under mesolitikum ledde littorinatransgressionens stigande havsyttnivåer till att grundvattenytan steg och att kärret övergick i en liten sjö, och sedan i en öppen havsvik. Den högsta nivån, ca 5 m över dagens nivå, nåddes under slutet av mesolitikum och början av neolitikum (ca 4800–3800 f.Kr.) (Christensen & Nielsen 2008).

Längre fram under neolitikum drog sig havet tillbaka och våtmarken kom återigen att isoleras från Öresund. Exakt när detta skedde är svårt att avgöra, men under mellersta bronsålder, då den mänskliga aktiviteten i området var som mest intensiv, var våtmarken definitivt avskuren från sundet. Våtmarken utgjordes då åter igen av ett kärr eller en grund sjö med rik vassvegetation. Det fanns även trädvegetation av al och björk, troligen inte bara längs kanten utan också ute i våtmarken. Den i modern tid kanaliserade Säbybäcken har haft en föregångare redan under bronsåldern och tidigare. Vi får tänka oss en bäck som har slingrat fram genom våtmarken och som under vinter och vår orsakat översvämningar och bildat öppna vattenytor.

Trädvegetationen i strandkanten utgjordes av al och viden. På fast mark utgjordes den av ask, hassel, alm, ek, lind och lönn, baserat på träkol från härdar och gropar. Den rika förekomsten av träkol från ask tyder på att detta trädslag, tillsammans med al, var den viktigaste källan till bränsle. Eftersom ask ger bra lövfoder och tål att hamlas, är det möjligt att en del av bränsleförsörjningen i bronsålderns kulturpåverkade landskap grundades på hamling.

Det är från aktivitetsperioden under mellersta bronsålder som vi har de flesta beläggen för odling på platsen. Det rör sig om sädeskorn och agnrester av emmer, brödvete och naket korn, samt fröer av oljedådra (tab. 2). Dessa grödor var vanligt förekommande i södra Skandinavien vid denna tid (Engelmark 1992). Oljedådra var dock en sällsynt och nyintroducerad gröda, där

Odlade växter	Del	Antal
Naket korn (<i>Hordeum distichon/vulgare</i> , naket)	Frö	3
Korn, ospec. (<i>Hordeum distichon/vulgare</i>)	Frö	9
Korn, ospec. (<i>Hordeum distichon/vulgare</i>)	Axled	1
Emmer (<i>Triticum dicoccum</i>)	Agnbas	24
Emmer/spelt (<i>Triticum dicoccum/spelta</i>)	Frö	17
Emmer/spelt (<i>Triticum dicoccum/spelta</i>)	Agnbas	5
Brödvete (<i>Triticum aestivum</i>)	Frö	14
Sädesslag, ospec. (<i>Cerealia</i> indet.)	Frö	27
Oljedådra (<i>Camelina sativa</i>)	Frö	3
Ätliga vilda växter		
Hassel (<i>Corylus avellana</i>)	Nötskal	3
Pärldhavre (<i>Arrhenatherum elatius</i> ssp. <i>bulbosum</i>)	Stamknöl	2
Hallon (<i>Rubus idaeus</i>)	Frö	2
Svalört (<i>Ranunculus ficaria</i>)	Rotknöl	1
Kungsmynta (oregano) (<i>Origanum vulgare</i>)	Frö	1

Tab. 2. Identifierade makrofossil från odlade växter och ätliga vilda växter daterade till bronsåldern.

– Identified plant macrofossils from cultivated plants and edible wild plants dated to the Bronze Age.

fyndet från Borstahuset utgör det äldsta säkert daterade i Sverige. Korn från samma prov har ¹⁴C-daterats till 1109–899 f.Kr. (Ua-69388). Oljedådra förekommer ofta tillsammans med lin, och båda arterna har odlats för sina oljerika fröers skull (Karg 2012; Larsson 2013). Det verkar dock som att oljedådra introducerades något tidigare än lin, och detsamma har belagts i Danmark (Henriksen 2009).

De analyserade proverna innehöll även rikligt med ogräs och ruderväxter som har vuxit i åkermark samt på den trampade marken på boplaten och längs strandkanten. De kanten våtmarkslagren var omrörda och svåraterade, troligen till följd av att de har rörts om av män-

niskors aktiviteter och tramp i strandzonen, och möjligen även av trampet av kreatur. Ben av nötboskap, får och get indikerar att landskapet varit betat, men på grund av avsaknaden av sediment och säkert daterade pollenprover från bronsåldern går det inte att säga något om graden av betespåverkan. Det stora inslaget av nötkreatur, som utgör 72 % av alla ben från boskap, återspeglar troligen goda förutsättningar för betesdrift och tillgång till lämpliga betesmarker i anslutning till våtmarken (tab. 3). En hög andel nötkreatur är karaktäristiskt för bronsåldersboplatser i Skåne och framför allt för period II–IV. Borstahusen är dock en av de lokaler med högst andel nötkreatur ifrån Skåne, vilket kan tyda på viss grad av specialisering i djurhållningen. Bland övrig boskap har får och getter, som utgör 24 % av benen, varit av relativt stor betydelse, vilket är typiskt för boplatser i regionen under perioden. Av svin och häst finns endast ett begränsat inslag på 3 % vardera, vilket är lägre än på de flesta andra boplatser i Skåne (Hellgren & Magnell 2021, s. 111f).

Aktiviteter i och kring våtmarken

Flera aktiviteter har skett precis intill och omkring våtmarken, och fynd av exempelvis djurben, makrofossil och keramik talar för slakt, skinnberedning, hantverk och matlagning. Dessa verksamheter har gått att belysa genom osteologiska, paleoekologiska och litiska analyser. För en mer ingående beskrivning av metodiken vid de olika analyserna hänvisas till rapporten (Bolander 2021) samt Juel Jensen (1988) och Knarrström (2007) för analyserna av slitspår.

Det är här viktigt att poängtera att delar av materialet, särskilt benmaterialet, var problematiskt att datera på grund av fyndomständigheterna i våtmarken. Dålig bevaring av kollagen medförde att endast tolv ben kunde ¹⁴C-dateras av totalt 24 provtagna ben. De ben som gick att datera har dock en tydlig koncentration till bronsåldern. Merparten av benen tolkas därför tillhöra denna period. Det är också då som det är störst aktivitet i våtmarksområdet (fig. 3). En stor mängd ben hittades i det mellersta lagret som tolkades ha bildats främst under äldre bronsålder. Artsammansättningen stämmer generellt också överens med den på andra

Husdjur	Antal
Nötkreatur (<i>Bos taurus</i>)	131
Får/get (<i>Ovis/Capra</i>)	41
Får (<i>Ovis aries</i>)	1
Get (<i>Capra hircus</i>)	1
Tamsvin (<i>Sus domesticus</i>)	5
Häst (<i>Equus caballus</i>)	4
Hund (<i>Canis familiaris</i>)	1
Vilt	
Hjortdjur (Cervidae)	2
Kronhjort (<i>Cervus elaphus</i>)	4
Säl (Phocidae)	5
Bäver (<i>Castor fiber</i>)	1
Fisk	
Torskfisk (Gadidae)	43
Torsk (<i>Gadus morhua</i>)	48
Kolja (<i>Melanogrammus aeglefinus</i>)	6
Människa	
Människa (<i>Homo sapiens</i>)	2

Tab. 3. Identifierat osteologiskt material (NISP) från anläggningar och lager med datering till bronsåldern. – Identified osteological material (NISP) from contexts and layers dating to the Bronze Age.

bronsåldersboplatser (Vretemark 2010, s. 154f; Hellgren & Magnell 2021, s. 111f). Med det sagt så finns det både äldre och yngre fynd inom undersökningsytan, daterade till mesolitikum, neolitikum och medeltid. De yngre fynden var emellertid relativt enkla att urskilja på grund av markant bättre bevaring och andra deponeringsomständigheter.

Slakt

Den stora mängd djurben som samlades in i Borstahusen antyder att aktiviteter rörande slakt, matlagning och konsumtion har skett vid eller i nära anslutning till våtmarken. Det är även tydligt att det är hela djurkroppar som har hanterats, eftersom ben från alla delar av kroppen, både av nötkreatur, får och getter samt svin har hittats spridda i det undersökta våtmarksområdet. Inga specifika rumsliga mönster har

gått att skönja i spridningen av olika typer av ben, men det tycks som att man efter slakt och konsumtion har slängt benen i våtmarken, och då framför allt i dess utkant.

Genom slitspårsanalyser av flinta har det gått att få inblick i hur slakten bedrivits (fig. 4). Kraftiga verktyg och slitspår efter grovslakt har nästan enbart anträffats ett stycke från våtmarken. Efter slakten tycks de grovstyckade delarna ha burits ner till våtmarken där man sedan fileat köttet. Detta framgick av flintredskap som anträffades i anslutning till våtmarken. De hade slitspår som indikerar en aktsam användning under en kortare period, vilket oftast ses i samband med avlägsnandet av mindre köttstycken. På djurbenen har det konstaterats skärmärken både efter grovstyckning och efter avlägsnande av kött, vilket stämmer bra med slitspåren på flinta. Fragmentering av benen har emellertid gjort att skärspår inte kunnat noteras i någon större utsträckning.

Skinnbereidning och hantverk

Slitspårsanalyserna visar att flintredskap inte enbart använts som redskap vid slakt och hantvering av kött utan även vid skinnberedning, samt även till horn- och benhantverk (fig. 4). Flera fynd som kan kopplas samman med dessa aktiviteter har gjorts, framför allt skrapor som använts vid skinn- och fällberedning. På dessa redskap har ett ytterst litet slitage noterats, vilket förklaras med att redskapen troligtvis använts under kortare perioder. Slitaget på skraporna talar för att de använts på färska eller fuktade skinn. Platsen var gynnsam för skinnberedning eftersom det var en konstant vattentillförsel från bäcken som rann ut i våtmarken och sedan vidare ut i havet.

Att skinn och hudar tagits till vara går att belägga även genom skärmärken på ben från nötkreatur. Ben från bäver och säl tyder på att man även jagat och tagit vara på skinn från vilda djur. En intressant aspekt som kan tala för storskalig skinnberedning på platsen är avsaknaden av tåben från främst nötkreatur. Den låga frek-

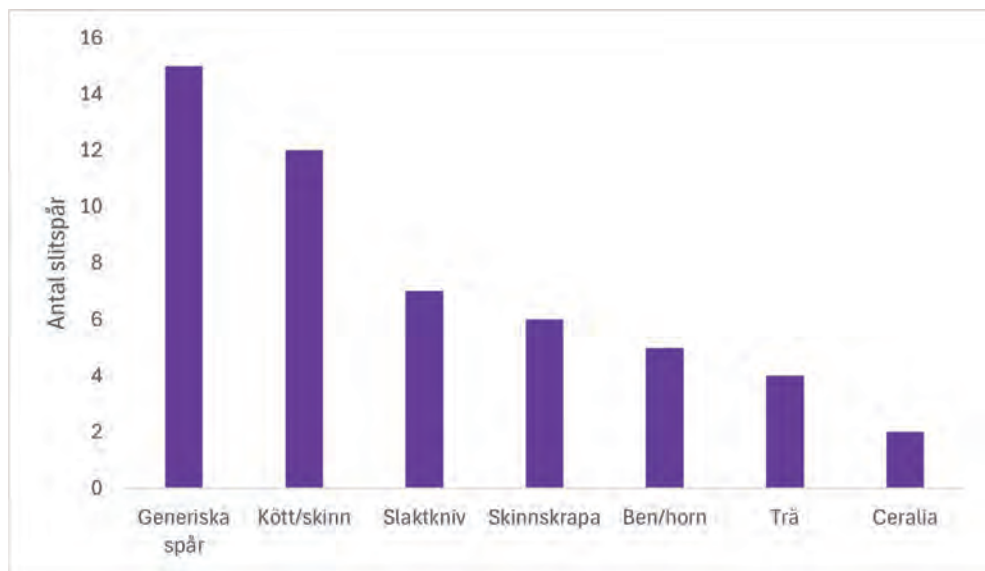

Fig. 4. Fördelning av olika typer av slitspår på det litiska materialet från Borstahusen. För mer ingående beskrivning av slitspårsanalysen hänvisas till Bolander (2021, tab. 28, s. 168ff).
– Distribution of the different types of use-wear on the lithic material from Borstahusen. For a more detailed description of the use-wear analysis see Bolander (2021, table 28, p. 168ff).

Fig. 5. Kokgroparna börjar framkomma under avbaningen. Foto: Fredrik Strandmark, Arkeologerna, Statens historiska museer. – The cooking pits starting to show during the excavation.

vensen av tåben i benmaterialet kan bero på att man låtit dem sitta kvar i skinnen och hudarna till efter rötningen. Rötningen kan därefter ha skett på annan plats, vilket då skulle förklara varför enbart ett fåtal tåben har hittats. En annan förklaring kan vara att man ägnat sig åt handel med råskinn, för precis som vid exemplet med rötning lät man då tåbenen sitta kvar i skinnen och hudarna.

I benmaterialet finns det utöver skinn- och fällberedning spår av hornhantverk, eller åtminstone belägg för att man tagit vara på horn från kronhjort. I vilken utsträckning är svårt att säga, eftersom en större andel av benen från klövviltet kan antas komma från mesolitikum. Enstaka ben av kronhjort påträffades dock i lager som daterats till bronsålder, och ett av dem ^{14}C -daterades till 1110–918 f.Kr. (Ua-69375). Benen från kronhjort visar att man även jagat hjort för konsumtion och troligen har man då också tagit vara på hornen. Vi har även belägg för att insamlade

fällhorn var ett viktigt råmaterial. Fynden av horn tillsammans med slitspårsanalysen visar att man i viss utsträckning ägnat sig åt både horn- och benhantverk på platsen.

Matlagning och konsumtion

Hela 384 kokgropar hade anlagts i omgångar längs våtmarkens kant och indikerar omfattande matberedning (fig. 5). Enbart ett fåtal ben anträffades i kokgroparna och flera av dem kan kopplas samman med rituella stängningsaktiviteter snarare än matlagning. Kanske har de resterande benen hamnat där vid igenfyllning eftersom de främst består av kraniefragment och tänder. Avsaknaden av ben i kokgroparna, som går att koppla till matlagning, gör att slitspårsanalysen har varit ett särskilt viktigt komplement. Slitspårsanalysen har som tidigare nämnts visat att fileing av kött gjorts i direkt anslutning till våtmarken och därmed även i anslutning till kokgroparna. Den rumsliga närheten indikerar

att köttet tillretts i dessa. En spridningsanalys av ben från nötkreatur visar att man inte har haft någon specifik plats vid våtmarken för matlagning, utan att ben från hela kroppen förekommer längs hela våtmarkskanten. Detta stämmer överens med utbredningen av kokgropar, som visar att matlagning har skett över stora delar av området.

Att man främst konsumerat boskapsdjur är tydligt, och då i första hand nötkreatur. Men utöver djurhållning har även fiske varit en del av försörjningen, och fångst av både torsk och kolja har kunnat beläggas. Merparten av fiskbenen anträffades i ett skärvstenslager i nära anslutning till våtmarken, vilket antyder att rensning och beredning av fisk skett där. Utöver detta framkom ben av torsk i fyllningen i en av kokgroparna, vilket indikerar att inte bara kött från boskapsdjur utan även fisk har tillagats där. Närheten till havet har spelat en viktig roll, inte minst för fisket av torskfisk. Vid sidan av lokalen Sandeplan i Höllviken, som också legat i direkt anslutning till kusten, utgör Borstahuset den bronsålderslokal i Skåne med störst andel fisk i benmaterialet (Cardell 1997). Benfynd visar att man även har jagat säl.

Merparten av sädeskornen påträffades i kokgropar och andra gropar. Emmer var den dominerande grödan, kompletterad med brödvete och naket korn (tab. 2). Tillsammans med sädeskornen fanns enstaka tröskrester i form av axleder och agnbaser. Sädeskorn av emmer och spelt går inte att säkert skilja åt, men med tanke på att flertalet agnrester kunde bestämmas till emmer och inga till spelt, tolkas även sädeskornen som emmer. Utöver sädeskorn och tröskrester innehöll groparna fröer av oljedådra, samt rester av vildplockade ätliga vegetabilier, som hasselnötsskal, rotknölar av svalört och pärlhavre (en underart av knylhavre), samt fröer av hallon och kungsmynta. Alla makrofossil i groparna var förkolnade och tolkas som spår av matlagning.

Enstaka förkolnade sädeskorn påträffades även i våtmarken, bl.a. noterades en kärna av emmer en bit ut. Den ^{14}C -daterades till 1187–925 f.Kr. (Ua-69384), dvs. mellersta bronsålder, men låg nedrörd i betydligt äldre lager. I de mer kantnära delarna av våtmarken påträffades enstaka sädeskorn av emmer och brödvete, samt agnba-

ser av emmer. Dessa har inte daterats, men de bör kunna kopplas till aktiviteter under bronsåldern.

Rituela aktiviteter

I våtmarkslagren framkom en del iögonfallande eller mindre vanliga föremålstyper som inte var representerade i samma utsträckning i anläggningarna i den högre terrängen. Sammantaget rör det sig om ett 50-tal fynd, av vilka merparten utgörs av litiskt material som uppvisar en jämförelsevis hög grad av hantverksskicklighet. Flera är föremålstyper som ofta förekommer i miljöer med rituella depositioner av symbolisk eller prestigefull karaktär. Det rör sig om spånspetsar, flathuggna spetsar, skäror, en lärbensformad slipsten, en skålgropssten, en fyrsidig bergartsyxa, en yxa med utsvängd egg, dolkfragment och miniatyrdolkar, samt flera bifaciala förarbeten. Även några svårbestämda och yxliknande eggredskap/klyvverktyg, fyrsidiga yxförarbeten, ett sjöborrefossil, välformade avslagsskrapor, samt flintfragment med krutristningar kan utgöra riktade depositioner (Kjällquist & Knarrström 2021, s. 152–156). Utifrån fyndmaterialets karaktär är det rimligt att tolka åtminstone delar av materialet som nedlagt i rituellt syfte, under både bronsålder och tidigare perioder. I några fall kan hanteringen av ett föremål innan deponeringen stärka kopplingen till rituell praktik, exempelvis då medveten destruktion genom bränning eller krossning kan påvisas, eller att den på annat sätt skiljer sig från gängse hantering av föremålstypen (Chapman 2000; Brück 2006; Seiler & Magnell 2017, s. 190). I Borstahuset kan detta beläggas för några föremål, bl.a. ett sönderbränt fragment av en flintskära som inte tycks ha använts i praktisk bemärkelse.

Att rituella aktiviteter, åtminstone i viss utsträckning, förekommit på platsen indikeras också av ett tiotal kokgropar som anlagts utmed våtmarkskanten. Som ovan nämnts har de primärt nyttjats för matlagning, men tre av dem hade vid något tillfälle försetts med isolerande lerlock av 0,15–0,25 meters tjocklek. Då leran inte uppvisade spår av värmepåverkan och inte var genomgrävd, samt att spår efter mat inte var möjliga att identifiera under lerlocken, är det mindre sannolikt att dessa fyllt en praktisk

funktion vid matlagningen. Troligen ska anläggandet av lerlocken ses som en stängningsrit, efter det att respektive kokgrop tjänat ut sin roll. En liknande process går att koppla till en annan fyndkategori. Det rör sig om sex separata nedläggningar av främst underkäkar, men även överkäkar, från nötkreatur. Depositionerna var sinsemellan snarlika, där alla käkar var placerade mer eller mindre centralt i toppen av kokgroparna, med enstaka undantag. Alla nedlagda käkar kommer från fullvuxna djur och än mer intressant är att strontiumanalyser på fyra av nötkreaturen visar att de inte är lokalt uppfödda, utan har förts till platsen utifrån. Det är därför tydligt att man varit selektiv i urvalet av djur för stängningsritualer. Det enda som skiljer depositionerna åt är att det i vissa fall har lagts ner en

käke och ibland två. I de fall då det är två käkar har det inte gått att utesluta att de är från samma djur, och att de därför inte bör ses som mer speciella än nedläggelserna med enbart en käke.

I våtmarken gjordes fyra fynd av ben från människa, varav två lårben, ett skenben och ett vadben. Genom datering av två av benen har det fastställts att de kommer från minst två individer. Båda har daterats till bronsålder, men vadbenet har ^{14}C -daterats till 1668–1505 f.Kr. (Ua-69380) och ett av lårbenen till 1012–834 f.Kr. (Ua-69379). Lårbenet är av speciell karaktär. Det har bearbetats och polerats så att ena änden formats till en rundad kant (fig. 6). Dess funktion är svår att bestämma, men den polerade ytan och den rundade kanten skulle kunna tala för att man använt det som ett redskap vid

Fig. 6. Ett polerat människoben från Borstahusen som anträffades i ett av våtmarkslagren och som kan ha använts som redskap vid skinnberedning. Foto: Felicia Hellgren, Arkeologerna, Statens historiska museer. – A polished human bone from Borstahusen that was found in one of the layers of the wetland that could have been used for preparation of skin.

skinnberedning. Alla fyra benen är omdepone-
rade och kan ha lagts ner i våtmarken i rituellt
syfte. Det går dock inte att utesluta att de dragits
ut i våtmarken av djur, eftersom skenbenet bar
spår av hundnag.

Kontakter

I fyndmaterialet från platsen fanns det få indi-
kationer på kontakter. Mer än 1 000 keramik-
skärvor kunde konstateras komma från brons-
åldern, där många är anonyma bukskärvor utan
ornamentik. Nio skärvor av bronsålderskeramik
har ICP-analyserats av OMAC-laboratories,
Galway, Irland i samarbete med Kontoret för
Keramiska Studier. Resultaten visar att sex av
dem tillverkats lokalt och att tre av dem kommer
från något annat område (tab. 4). Tidigare ICP-
analyser har visat att liknande lera förekommer i
trakterna kring Lund, men det kan inte uteslutas
att liknande leror funnits närmare Borstahusen.
Vad beträffar råmaterial av flinta för produktion
av redskap verkar merparten härröra från lokala
moräninlagrade noder. Trots systematisk me-
tallidetektering hittades inga bronsföremål som
tyder på användande eller import av metaller.

Strontiumanalys av tänder från nötboskap
gav däremot tydliga indikationer på kontakter
genom boskapsskötseln (fig. 7). Två tänder från
sork analyserades för att fastställa det lokala

strontiumvärdet, med värden på 0,7106 (Mag-
nell 2021, s. 173f). Detta ligger inom det inter-
vall på 0,7100–0,7114 som uppmäts för smådjur,
växter och vattenprover från sydvästra Skåne.
Berggrunden i detta område, inklusive Borsta-
husen, utgörs av tertiär kalksten som är 55–65
miljoner år gammal (Ladegaard-Pedersen et al.
2021; Boethius et al. 2022). Av de totalt 20 pro-
verna av nötkreatur uppvisar 14 värden som lig-
ger inom det lokala intervallet. Detta indikerar
att merparten (70 %) av nötboskapen troligen
har fötts upp i anslutning till Borstahusen, även
om det inte kan uteslutas att de kommer från
andra områden med liknande berggrund i syd-
västra Skåne. Fem tänder av nötkreatur uppvisar
dock strontiumvärden mellan 0,7123–0,7134,
som är något över det förväntade för Borsta-
husen. De motsvarar värden i områden med
berggrund som utgörs av alunskeer och sand-
sten, med en ålder av 420–570 miljoner år. Sådan
berggrund finns som närmast vid Tågarp, cirka
tio kilometer österut (Ladegaard-Pedersen et al.
2021). Dessutom avviker ett prov markant med
ett värde på 0,7159. Detta kreatur har vuxit upp
i ett område med betydligt äldre prekambrisk
berggrund och representerar troligen ett utbyte
av boskap, genom handel eller kontakter med
andra områden. Liknande värden har uppmäts
i områden med gnejsgranit, där närmsta motsva-

Fyndnummer	Kontext	Sakord	Datering	Proveniens
9	Våtmarkslager	Kopp	YFRJÅ	Landskrona
13	Grop	Kärl	BÅ	Landskrona
19	Grop	Kärl	BÅ	NO om Lund
44	Våtmarkslager	Kärl	ÄBÅ	Landskrona
70	Våtmarkslager	Kärl	ÄBÅ	Landskrona
85	Grop	Kärl	ÄBÅ	Landskrona
87	Kokgrop	Skål	BÅ	Landskrona
92	Grop	Kärl	BÅ II–IV	Lund
132	Våtmarkslager	Kärl	ÄBÅ	Landskrona
135	Våtmarkslager	Skål	BÅ	NO om Lund

Tab. 4. Resultatet av ICP-analysen på keramiken daterad till bronsålder och äldre järnålder. För detaljerade resultat hänvisas till rapporten Bolander (2021, bilaga 9, s. 413–417). – The results of the ICP analysis of the ceramics dating to the Bronze Age and Early Iron Age. For a more detailed description of the results see Bolander (2021, appendix 9, pp. 413–417).

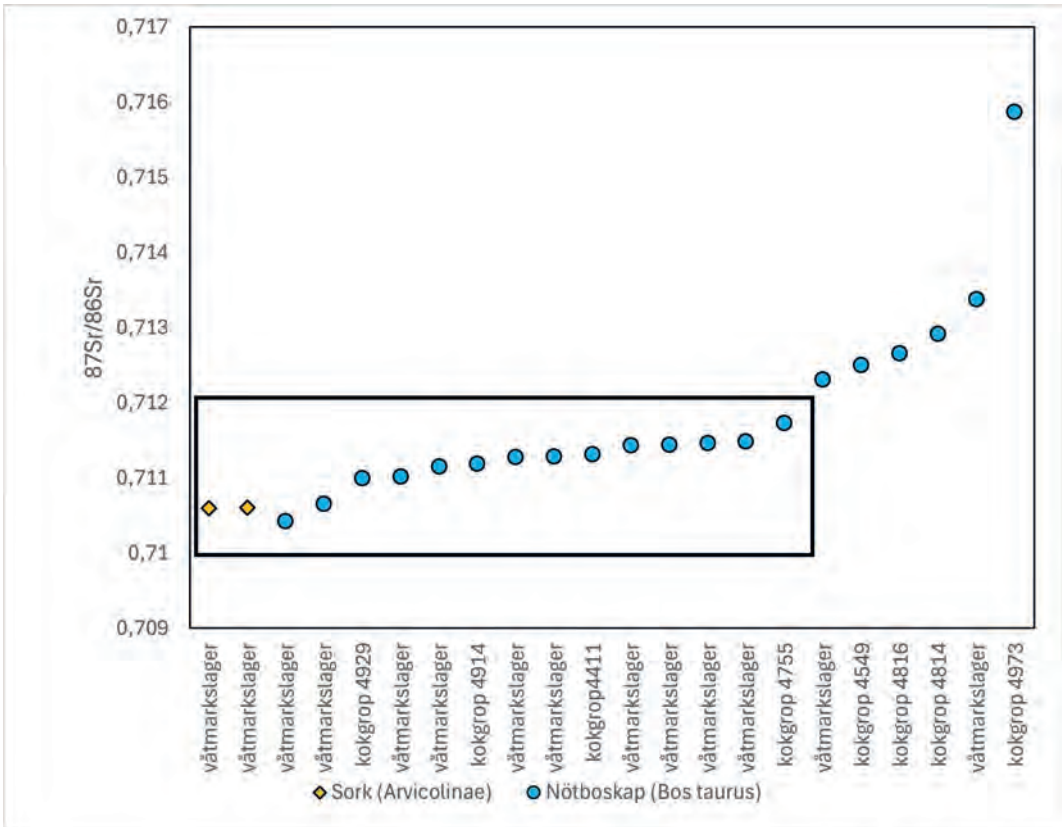

Fig. 7. Strontiumanalys ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) av tänder från nötkreatur (blå) i jämförelse med sork (gula), lokala värden för området kring Borstahusen visas inom markeringen. För detaljerade resultat hänvisas till rapporten Bolander (2021, tab. 30, s. 174). – Strontium analysis ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) of teeth from cattle (blue) in comparison to vole (yellow), local ratios shown inside the marked area. For a more detailed description of the results see Bolander (2021, table 30, p. 174).

rande ligger vid Söderåsen, ca 25 km åt nordost (Ladegaard-Pedersen et al. 2021).

Boskapens mobilitet och ICP-analyserna behöver inte återspegla människors rörelser eller en rumslig avgränsning av ett maktpolitiskt sammanhållet område. I stället kan mobiliteten indikera handel med boskap och utbyte av keramik, men det ger ändå en fingervisning om vilka områden som på olika vis knutits samman vid de våtmarksnära aktiviteterna i Borstahusen.

Diskussion

I motsats till bilden av våtmarker under bronsåldern som främst rituella miljöer för deponering av spektakulära föremål ger undersök-

ningen i Borstahusen en mer komplex bild, och visar ett stort inslag av vad som kan tolkas som vardagliga aktiviteter. Även om det också finns spår av rituella handlingar utgör de ett begränsat inslag. De rituella inslagen består i första hand av käkar av nötkreatur och lerlock i kokgröpar som kan tolkas som delar av en stängningsritual. Detta är en typ av rituell aktivitet som relativt ofta påträffas i olika typer av anläggningar på boplatser. Enstaka fynd av finare föremål som yxor och skäror har anträffats i våtmarken, men om dessa med säkerhet ska tolkas som nedläggningar av offer låter vi vara osagt, eftersom fyndomständigheterna är svårtolkade. Det är dock troligt att vissa av dessa föremål är av ritu-

ell karaktär, exempelvis den sönderbrända flintskäran. Även människoben kan ha deponerats i rituellt syfte, men de kan också ha hamnat i våtmarken på andra sätt. Dessa säkra eller möjliga spår av rituella aktiviteter är dock få i jämförelse med lämningarna efter mer vardagliga aktiviteter, som slakt, konsumtion, skinnberedning och övriga hantverk. Tolkningen bygger på de arkeologiska fynden kombinerat med litiska, osteologiska och paleoekologiska analyser, som tillsammans visar våtmarkens centrala roll i det dåtida samhället. För flera av de aktiviteter som identifierats har vattnet, och inte minst det rinnande färskvatten som Säbybäcken tillförde våtmarken, troligen haft stor betydelse. Den sammantagna tolkningen är att våtmarken inte enbart var en skådeplats för rituella handlingar utan att den framför allt nyttjades för flera typer av mer vardagliga aktiviteter som slakt, matlagning och skinnberedning. Aktiviteterna vid våtmarken representerar snarast ett aktivitetsområde som tillhör en närliggande boplat.

Mängden ben av nötkreatur antyder att man i stor utsträckning ägnat sig åt boskapsskötsel och att våtmarkens omgivning kan ha använts som betesmark. I frömaterialen fanns det ogräs- och ruderväxter som indikerar att det även fanns åkermark och trampade aktivitetsytor i närheten. Samtliga arbetsmoment som hör till slakt har kunnat konstateras på platsen, där man både har avhudat och styckat kropparna samt fileat köttet. Den stora mängden kokgropar indikerar dessutom att kött har tillagats och konsumerats vid våtmarken. Ytterligare spår efter matlagning är de förkolnade sädeskorn och andra åtliga växter som påträffades i kokgropar och andra gropar, samt i själva våtmarken. I viss utsträckning har man även ägnat sig åt skinnberedning och hantverk. Sammantaget framstår våtmarken som central för flera olika typer av aktiviteter som tillsammans ger bilden av en hög grad av självförsörjning. Även om inga bebyggelselämningar identifierades bör det ha legat en boplat i närheten. Troligen har man genom att förlägga en del aktiviteter till våtmarken kunnat hålla en renare miljö närmast bebyggelsen.

Borstahusens kustnära läge och närheten till Säbybäcken har möjliggjort utnyttjandet av

maritima och limniska resurser, om än i mindre utsträckning än vad som kanske var förväntat. Både större däggdjur som bäver och säl, liksom fisk, har fångats för tillredning och konsumtion. Att det maritima inslaget i benmaterialet inte är större kan till viss del bero på dåliga bevaringsförhållanden för fiskben i våtmarkslagren, eller att vi inte har lyckats lokalisera platser för beredning av fisk. Merparten av de fiskben som påträffades tillvaratogs i eller i anslutning till ett skärvstenslager. I detta lager anträffades över 300 fragment av fisk, vilket talar för att fisk trots allt var ett viktigt komplement i kosten. Koncentrationen till detta lager indikerar att fisk hanterades inom specifika mindre områden i nära anslutning till våtmarken.

Våtmarksmiljön och dess närmaste omgivning förändrades över tid. Våtmarken utvecklades från ett kärr till en sjö, sedan till en havsvik och slutligen återigen till ett från havet avsnört kärr. Platsen har troligen varit attraktiv under flera tidsperioder och det finns arkeologiska spår redan från mesolitikum och neolitikum. Datering och föremål pekar dock på att aktiviteterna var särskilt intensiva under bronsåldern, för att sedan abrupt avta och nästan helt upphöra under järnåldern. Under bronsåldern användes platsen i samma syfte under långa perioder eller återkommande i flera omgångar, vilket inte minst syns på den stora mängd kokgropar som anträffats längs våtmarken. Det är sällan som dessa har anlagts på varandra, utan snarare har de omsorgsfullt placerats med ett mindre avstånd emellan, som ett tecken på återkommande användning där man vetat var förgående kokgropar varit lokaliserade.

Al, ask och andra träslag har nyttjats till bränsle och möjligen har detta gått hand i hand med att skogsmark röjts och ytor öppnats upp för bete. Det starka inslaget av nötkreatur i benmaterialet tyder på att djurhållningen haft fokus på just nötkreatur. Detta nyttjande av landskapet speglas i aktiviteterna vid våtmarken, som visar att hållningen av nötkreatur syftat till att ge kött, men också att deras hudar tagits till vara. Även om det troligen varit en hög grad av självhushållning har människorna i Borstahuset inte varit avgränsade från kontakter. Strontiumanalyser visar att det ha skett utbyte

av nötkreatur med både närliggande och mer långväga platser, flera tiotals kilometer bort. Möjligen har man även ägnat sig åt handel med skinn.

Sammantaget talar aktiviteterna kring våtmarken och användandet av omlandet för att det i närområdet legat en stationär boplat. Troligen har den legat på den södra sidan av Säbybäcken, där vi dokumenterade täktgropar och andra spår efter boplataktiviteter. Boplatsens invånare kan ha varit drivande i aktiviteterna och sammankomsterna vid våtmarken, även om dessa kan ha samlat människor och större grupper också från andra håll, för praktiska sysslor, råd, ritualer och festligheter.

Varför upphörde då användandet av denna till synes viktiga samlingspunkt och boplat? Sett till ¹⁴C-dateringarna avslutades aktiviteterna abrupt omkring 800 f.Kr., för att enbart återkomma sporadiskt under de kommande århundrandena. Våtmarken i sig tycks inte ha förändrats och miljöförändring bör därför inte ha varit orsaken. Avsnörningen från havet hade skett redan före bronsåldern och det var först under modern tid som utdikning och kanalisering av Säbybäcken gjorde att våtmarken slutligen torkade ut. Möjligen beror upphörandet av våtmarksaktiviteterna på övergripande samhällsförändringar i slutet av bronsåldern, då vissa boplatser upphörde att existera eller omlokalisades till andra platser. I Malmöområdet finns tecken på att förskjutningar och omorganisation av bebyggelsen skedde omkring 800 f.Kr. (Björhem & Magnusson Staaf 2006, s. 184).

Flera av de undersökta lämningarna och aktiviteterna har paralleller till andra undersökta boplatser från bronsåldern. Exempelvis har en stor mängd kokgropar anträffats i Säbyholm, beläget enbart en kilometer från Borstahusen (Martens 1999). I Saxtorp (SU9) har både ben, keramik och flinta deponerats i våtmarken, men beskrivs av Karsten (2005, s. 422) som regelrätt hushållsavfall eller vanligt boplatssavfall. Vissa platser visar även likheter rörande skinnberedning, konsumtion och köttproduktion, bl.a. Fjellie 50, strax utanför Lund, 25 km SO om Borstahusen (Hellgren et al. 2020), där ett liknande utslaktningsmönster dokumenterades.

Dessutom var miljön likartad med aktiviteter vid en samtida våtmark. Även vid Hindby mosse i Malmötrakten fanns det spår av vardagliga sysslor och närliggande bebyggelse (Berggren 2007, s. 300). Det kan antyda ett återkommande mönster, åtminstone i trakten av Öresund, där slakt av nötkreatur och skinnberedning skett i anslutning till våtmarker.

Även om ritualer i viss mån praktiserats i och vid våtmarken i Borstahusen karaktäriseras platsen framför allt av vardagliga aktiviteter, där sociala och praktiska aspekter har varit av stor vikt. Om detta gör Borstahusen speciellt är svårt att säga, men eftersom det finns en del likheter med andra platser, som Säbyholm, Saxtorp och Fjellie 50, är det troligen en bild som ingår i ett återkommande mönster.

Slutligen visar undersökningen i Borstahusen hur komplexa arkeologiska lämningar i våtmarksmiljöer kan hanteras och undersökas, och hur de kan kasta nytt ljus över bronsålderns samhälle. Den visar också våtmarkers stora informationspotential och värdet i ett tvärvetenskapligt arbetssätt.

Referenser

- Artursson, M., 2009. *Bebyggelse och samhällsstruktur: Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300–500 f.Kr.* Göteborg/Stockholm.
- 2010. Settlement structure and organisation. Earle, T. & Kristiansen, K. (eds.). *Organizing Bronze Age Societies*. Cambridge.
- Artursson, M., Karsten, P., & Strömberg, B., 2005. Aspekter på samhällsutveckling. Lagerås, P. & Strömberg, B. (red.). *Bronsåldersbygd 2300–500 f.Kr.* Skånska spår: Arkeologi längs Västkustbanan. Stockholm.
- Berggren, Å., 2007. Till och från ett kärr: Den arkeologiska undersökningen av Hindbygården. *Malmöfynd nr 17*. Malmö.
- 2010. *Med kärret som källa: Om begreppen offer och ritual inom arkeologin*. Lund.
- Bertilsson, U., 1987. *The Rock Carvings of Northern Bohuslän: Spatial Structures and Social Symbols*. Stockholm.
- Björhem, N. & Säfvestad, U., 1993. *Fosie IV: Bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmö.
- Björhem, N. & Magnusson Staaf, B., 2006. *Långhuslandskapet: En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder*. Malmö.

- Boethius, A., Kjällquist, M., Melanie Kielman-Schmitt, M., Ahlström, T. & Larsson, L., 2022. Diachronic forager mobility: Untangling the Stone Age movement patterns at the sites Norje Sunnansund, Skateholm and Västerbjers through strontium isotope ratio analysis by laser ablation. *Archaeological and Anthropological Sciences* 14, 176 (2022). <https://doi.org/10.1007/s12520-022-01640-0>
- Bolander, A., 2021. *Borstahusen 1:1. Om sten- och bronsåldersaktiviteter kring en våtmark vid Öresundskusten: Arkeologisk undersökning* 2020. Arkeologerna, Statens historiska museer rapport 2021:177.
- Borna-Ahlkvist, H., 2002. *Hällristarnas hem: Gårdsbebyggelse och struktur i Prysgården under bronsålder*. Stockholm.
- Brück, J., 2006. Fragmentation, personhood and the social construction of technology in Middle and Late Bronze Age Britain. *Cambridge Archaeological Journal* 16:297–315.
- Cardell, A., 1997. Fish bones from a Bronze Age kitchen midden in Southern Sweden. *Anthropozoologica* 25–26:785–788.
- Chapman, J., 2000. *Fragmentation in archaeology: People, places and broken objects in the Prehistory of South Eastern Europe*. London.
- Christensen, C. & Nielsen, A. B., 2008. Dating Littorina Sea shore levels in Denmark on the basis of data from a Mesolithic coastal settlement on Skagens odde, northern Jutland. *Polish Geological Institute Special Papers* 23:27–38.
- Earl, T., 1997. *How chiefs come to power: The political economy in prehistory*. Stanford.
- 2002. *Bronze Age economics: The beginnings of political economies*. Chicago.
- Engelmark, R., 1992. A review of the farming economy in South Scania based on botanical evidence. Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (eds.). *The archaeology of the cultural landscape: Field work and research in a south Swedish rural region*. Stockholm.
- Gröhn, A., 2004. *Positioning the Bronze Age in social theory and research context*. Stockholm.
- Hagberg, U. E., 1967. *The archaeology of Skedemosse II: The votive deposits in the Skedemosse fen and their relation to the Iron-Age settlement on Öland*. Stockholm.
- Hammarstrand Dehman, K., & Sjöström, A., 2009. *Mesolitiska lämningar i Rönneholms mosse: Arkeologisk förundersökning* 2008: Hassle 32:18, Stehag socken, Eslövs kommun, Skåne. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, rapport nr 2.
- Hallgren, F. 2019. *Stenålderslämningar i Dagsmosse: Fornlämning exponerad vid torvbrytning i torvtäkten Ombergs Torv: Arkeologisk förundersökning del 1*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2017:68.
- Hallgren, F., Berggren, K., Arnberg, A. Hartzell, L. & Larsson, B., 2021. *Kanaljorden, Motala: Rituelle våtmarksdepositioner och boplatlämningar från äldre stenålder, yngre stenålder och järnålder*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:12.
- Hallgren, F., Djerw, U., af Geijerstam, M. & Steineke, M., 1997. Skogsmossen, an Early Neolithic settlement site, and sacrificial fen, in the northern borderland of the Funnel-beaker Culture. *Tor* 29:49–111.
- Hellgren, F. & Magnell, O., 2021. Osteologisk analys. Bolander, A. (red.). *Borstahusen 1:1. Om sten- och bronsåldersaktiviteter kring en våtmark vid Öresundskusten: Arkeologisk undersökning* 2020. Arkeologerna, Statens historiska museer rapport 2021:177.
- Hellgren, F., Magnell, O. & Nilsson, L., 2020. Osteologisk analys. Artursson, M. & Hyll, N. (red.). *Fjelie 13 och 50 – en tidigneolitisk långdös och boplatlämningar från brons- och järnålder. Referenser* 209. *Arkeologisk undersökning* 2016 och 2017. Skåne, Lomma kommun, Fjelie socken, Fjelie 2:13 och 16:3, fornlämning Fjelie RAA 13 & 50. Arkeologerna, Statens historiska museer, rapport 2020:58.
- Henriksen, P. S., 2009. Archaeobotanical evidence of flax in the prehistoric Denmark. Karg, S. (red.). *The International Flax Network*. Köpenhamn.
- Juel Jensen, H., 1988. Functional analysis of prehistoric flint tools by high-power microscopy: A review of West European research. *Journal of World Prehistory* 2:53–88.
- Karg, S., 2012. Oil-rich seeds from prehistoric contexts in southern Scandinavia: Reflections on archaeobotanical records of flax, hemp, gold of pleasure, and corn spurrey. *Acta Palaeobotanica* 52:17–24.
- Karsten, P., 2005. Västskånska offerfynd från 2300–500 f.Kr. Lagerås, P. & Strömberg, B. (red.). *Bronsåldersbygd 2300–500 f.Kr. Skånska spår: Arkeologi längs Västkustbanan*. Stockholm.
- Kjällquist, M., Emilsson, A. & Boethius, A., 2016. *Norje Sunnansund: Boplatlämningar från tidigmesolitikum och järnålder: Särskild arkeologisk undersökning* 2011 och arkeologisk förundersökning 2011 och 2012, Ysane socken, Sölvesborgs kommun i Blekinge län. Blekinge museum rapport 2014:10.
- Kjällquist, M. & Knarrström, B., 2021. Litisk analys. Bolander, A. (red.). *Borstahusen 1:1. Om sten- och bronsåldersaktiviteter kring en våtmark vid Öresundskusten: Arkeologisk undersökning* 2020. Arkeologerna, Statens historiska museer rapport 2021:177.
- Knarrström, B., 2000. *Flinta i sydvästra Skåne: En diakron studie av råmaterial, produktion och funktion med fokus på boplatsteknologi och metalltida flintutnyttjande*. Lund.

- Kristiansen, K., 1988. Landet åbnes. Dahlerup, T. & Bjørn, S. (red.). *Det danske landbrugs historie I: Oldtid og middelalder*. Odense.
- Ladegaard-Pedersen, P., Sabatini, S., Frei, R., Kristiansen, K. & Frei, K. M., 2021. Testing Late Bronze Age mobility in southern Sweden in the light of a new multi-proxy strontium isotope baseline of Scania. *PLoS ONE* 16:e0250279. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0250279>
- Lagerås, P. & Strömberg, B., 2005. *Bronsåldersbygd 2300–500 f.Kr. Skånska spår: Arkeologi längs Väst kustbanan*. Stockholm.
- Larsson, L., 1983. *Ageröd V: An Atlantic Bog Site in Central Scania*. Lund.
- Larsson, M., 2013. Cultivation and processing of *Linum usitatissimum* and *Camelina sativa* in southern Scandinavia during the Roman Iron Age. *Vegetation History and Archaeobotany* 22:509–520.
- Larsson, T. B., 1986. *The Bronze Age Metalwork in Southern Sweden: Aspects of social and spatial organization 1800–500 BC*. Umeå.
- Lindahl Jensen, B. & Nilsson, M.-L., 1999. *Ett källsprång i Saxtorp – med fynd från tidigneolitikum och yngre bronsålder*. Riksantikvarieämbetet UV Syd, rapport 1999:92.
- Ling, J., 2004. *Hällristningsmiljöer i Göteborgsområdet: Spår efter förhistorisk kommunikation i landskapet*. Göteborg.
- Magnell, O., 2021. Strontium analys. Bolander, A. (red.). *Borstahusen 1:1. Om sten- och bronsåldersaktiviteter kring en våtmark vid Öresundskusten: Arkeologisk undersökning 2020*. Arkeologerna, Statens historiska museer rapport 2021:177.
- Magnusson Staaf, B., 2016. Sydvestskånskt vägnät, transisthmiska rutten och överregional kommunikation. *Ale: Historisk tidskrift för Skåneland* 2016:15–25.
- Martens, J., 1999. *Køgegrubeområdet med grave og lertagningsgruber ved Sæbyholm: Skåne, Sæbyholm, Vej 1156, Plads 1A:5: Arkeologisk undersökning*. Riksantikvarieämbetet UV Syd, rapport 1999:58.
- Nord Paulsson, J., 2009. *Changing landscapes and persistent places: An exploration of the Bjäre peninsula*. Stockholm.
- Olausson, D., 1992. The archaeology of the Bronze Age cultural landscape – research goals, methods and results. Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (red.). *Field work and research in a south Swedish rural region*. Stockholm.
- Stjernquist, B., 1974. Das Opfermoor in Hassle Börsarp. *Acta Archaeologica* 44:19–62.
- 1997. *The Röckillorna spring: Spring-cults in Scandinavian prehistory*. Lund.
- Sjöström, A., 2010. *Mesolitiska lämningar i Rönneholms mosse: Arkeologisk förundersökning 2009. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, rapport nr 3*.
- Seiler, A. & Magnell, O., 2017. *Til års ok fridar – gårdsnära rituella depositioner*. Beronius Jörpe land, L., Göthberg, H., Seiler, A. & Wikborg, J. (red.). *at Upsalum – människor och landskapande*. Arkeologerna, Statens historiska museer, rapport 2017:1_1.
- Ullén, I., 2003. *Arkeologi på väg: Undersökningar för E18: Bronsåldersboplatsen vid Apalle i Uppland*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala, Uppsala.
- Vretemark, M., 2010. Subsistence strategies. Earle, T. & Kristiansen, K. (eds.). *Organizing Bronze age societies: The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia compared*. Cambridge.

Summary

In 2020 an excavation was conducted at Borstahusen, situated by the Öresund Strait in western Scania, southern Sweden. The excavation covered two adjacent Bronze Age activity areas, one to the south, characterized by settlement remains, and one to the north, characterized by features and remains in direct connection to a wetland. An extensive part of the wetland was investigated with an interdisciplinary approach and the results are presented and discussed in this article.

Archaeological findings and radiocarbon dates showed that the wetland had been visited sporadically since the Mesolithic all the way up to historic times, but particularly intensively during the mid Bronze Age, c. 1200–800 BC. The preservation of bones and plant remains was relatively good, and there was a rich find material of flint, stone, and ceramics. Some of the wetland layers were disturbed by human activity and therefore the chronology was based on a combination of stratigraphy and extensive radiocarbon dating.

Adjacent to the wetland, numerous cooking pits were unearthed, indicating extensive cooking activities close by the wetland. Cooking was confirmed by plant macro-remains in the pits, and also by microwear on flint tools and small cut marks on bones, indicating filleting of meat. The wear on the flint tools also showed signs of butchery, hide-working and antler/bone handicraft. These activities were reflected in the bone material, mostly as cut or chop marks from butchering and marrow fracturing. There were also traces of marine fishing and hunting of game for food as well as for the use of antlers for handicraft. All these activities could be linked directly to the edge of the wetland.

Even though most of the identified activities may be connected to everyday life, it seems that some ritual activities were also performed. Some of the cooking pits were sealed with clay lids, whereas some of them contained mandibles and parts of skulls from cows in their upper central part. We interpret these as signs of so-called closing rituals, manifesting that the cooking pits would no longer be used. In the wetland itself,

some finds, such as a burnt flint sickle, may be interpreted as ritual depositions, but in several cases the interpretation was tentative due to disturbed layers.

To conclude, the investigated wetland at Borstahusen revealed evidence of activities connected to butchery, crafting and cooking. These activities were probably connected to the settlement located south of the wetland. However, the rich find material and the large number of cooking pits and finds indicate that the wetland was a place for people to gather and to collectively perform these activities, possibly in connection with councils, festivities, or the like. They probably also included rituals and ceremonial offerings, but it seems as if more ordinary activities, such as the processing of animals, cooking and consumption, were the main focus of these gatherings. We suggest that wetlands during the Bronze Age were not only ritualistic hot spots but also attracted many kinds of domestic activities pursued by people from both nearby and more distant settlements.

Böcker i Birka

Av Gustaf Trotzig

Trotzig, G., 2025. Böcker i Birka. (Books in Birka.) *Fornvännen* 120. Stockholm.

This article deals with books pointing to Christian influence in the Viking Age town of Birka. Three aspects are emphasized: written sources, finds of parts of books and related objects, and illustrations as models for handicraft. Special attention is paid to technical details. It begins with mentions of books connected with missionaries. The information derives from documents by Rimbert and Adam of Bremen. Connected with books are some book mounts turned into pendants, found in graves, that are proofs of magic or Christian influence. Of major importance is the well-known "Birka crucifix", where the image of Christ is covered with tiny silver grains and no cross is visible. The author is convinced that illustrations in a work by Hrabanus Maurus, *De laudibus sanctae crucis*, have been model for the design of the crucifix. Also a number of miniature shields and cross pendants could be traced to this publication. Some of them even appear to have been made with the same tool. Other pendants, such as a tiny reliquary, as well as serpents and miniature chairs, with obvious Christian background, are discussed.

Key words: Birka, books, book mountings, The Birka crucifix, Christian symbols, Hrabanus Maurus

Gustaf Trotzig, Flintbacken 14, SE-118 42 Stockholm
trotziggustaf@gmail.com

När Ansgar och Witmar företog sin riskfyllda resa till Birka blev de på vägen överfallna av rövare som stal deras "nästan fyrtio böcker, som de hade samlat ihop för gudstjänsten". Det är med detta citat som böcker träder in i den svenska historien (Nordin 2022). De representerade i tiden ett närmast ofattbart värde inte minst för missionärerna, men vad de illitterata rövarna kunde ha för glädje av dem kan vi bara ana. I första hand kunde de säljas tillbaka till de kristna som en gång "Guldbibeln" på Kungliga biblioteket. Enligt en påskrift friköptes den från "en hednisk här" och återlämnades till kyrkan (Trotzig 1995). Eller också var det de metall-beslagna pärmarna som lockade, men framför allt var det nog en föreställning om att de var laddade med magiska krafter, fyllda som de var av pergamentblad med gåtfulla tecken och bil-

der, som knöt an till den ganska okända och mäktiga gud som tillbads av de kristna.

I *Vita Ansgarii* skildras också en episod där en bok är inblandad. När Gautbert, Ansgars efterträdare, blivit berövad allt vad han ägde och fördriven från staden av hedningarna, och hans kollega Nithard blivit mördad, råkade fadern till en av förövarna ut för en rad personliga olyckor. I sin nöd vände han sig till en spåman med frågan om vilka gudar han kan ha retat upp och fick till svar att det var den kristna guden: "Det är Kristus som straffat dig på detta sätt". Då kom han ihåg att hans son hade tagit med sig en bok till honom av bytet. Den måste han göra sig av med, men ingen i omgivningen vågade ta i den. Till slut slog han in den väl och band den vid en stolpe, och då var det en av de kristna tog hand om den. "Det är av denne vi fått höra

historien. Han blev senare mycket from och troende, till den grad att han senare också lärde sig psalmer utantill hos oss utan att kunna läsa” (Hallencreutz & Hållander 1986, kap. 18). En märklig omständighet är att det finns ett bevarat brevfragment från abboten i Fulda, sedermera ärkebiskopen i Mainz, Hrabanus Maurus/Raban Maur till Gautbert, av vilket det framgår att han skänker honom ett sakramentarium, dvs. ett slags kyrkohandbok, inför avresan till Birka (Hallencreutz & Hållander 1986, s. 91, not 167).

När Ansgar efter tiden i Birka utnämns till ärkebiskop i Hamburg, blir staden med kyrka och kloster härjad och bränd, varvid ”den vackert skrivna bibel som hans majestät kejsaren hade skänkt vår fader Ansgar”, liksom flera andra böcker, gick förlorade, en stor katastrof. Detta är knappast förvånande eftersom det enligt uppgift gick åt hudar från mer än 300 djur till pergament för en bibel och det tog motsvarande en livstid för en person att pränta den fullständiga texten. Det klagas i Tyskland på 800-talet över att det fanns hela biskopsstift som inte förfogade över en bibel (Kunstmann 1841).

Om man från de skriftliga källornas livfulla skildringar övergår till att söka spår efter böcker och bokanvändning i det mera motsträviga arkeologiska materialet ställs man inför fantasi-eggande utmaningar. I fyra av Birkas undersökta gravar finns det föremål som har ett direkt samband med böcker. I samtliga fall handlar det om delar av sådana lås som håller samman bokpärmar. De har blivit omgjorda till smycken för att tjäna som amuletter eller talismaner, på grund av sin magiska laddning (2 st. i grav 632 och en vardera i grav 464 och 844). En detaljerad genomgång av småfynden i andra gravar kan möjligen ge fler. Ett liknande beslag ingår i fyndmaterialet från Adelsö (SHM inv. nr 35244).

Centralt för diskussionen i en tidigare uppsats rörande spåren av kristet inflytande i Birka (Trotzig 2004) är ett bokverk författat av ovannämnde Hrabanus Maurus/Raban Maur (fig. 1). Enligt min mening kan detta ha spelat en roll vid tillkomsten av några av de föremål som behandlas nedan. Det förutsätter givetvis att verket, eller i varje fall dess illustrationer, fanns tillgängliga på platsen, kanske i en mindre påkostad form än hela bokverket. Redan det förhållandet

att föremålen fått sin form efter bilder ur ett bokverk, kan ha gett dem en andlig, för att inte säga gudomlig, laddning. Man kan förutsätta att de böcker som gick förlorade vid inledningen av missionsarbetet i Birka ganska snart blivit ersatta. Handelsförbindelserna mellan staden och det tyska riket var livliga.

Genom tillmötesgående från Historiska museet har jag fått möjlighet att detaljstudera de aktuella delarna av gravmaterialet, något som lett till några kompletterande iakttagelser och slutsatser. De aktuella föremålen är således det s.k. birkakrucifixet samt korsformiga hängen och sköldformiga föremål, samt ytterligare några fyndkategorier i gravmaterialet. Min genomgång har bl.a. varit inriktad mot föremålets tekniska och kontextuella egenheter. Wladislaw Duczkos pionjärbete har varit ett stöd, särskilt i fråga om filigran och granulation. När det gäller parallella fynd hänvisar jag direkt till hans omsorgsfulla genomgång (Duczko 1985). Senare tillkomna fynd tillfogas i den mån de blivit kända.

Raban Maurs verk *De laudibus sanctae crucis* (Till det heliga korsets ära) som utgavs år 814, är en hyllningsskrift till kejsaren Ludvig den fromme. Det är med dåtidens teknik präntat på pergament och fick omfattande spridning i den kristna världen, inte minst för att det kopierades i ett stort antal. Det är knappast förvånande att man kan se en viss variation och individuell prägel, dock utan att huvudmotivet förändras. Märkligt nog är flera exemplar ännu bevarade i olika bibliotek. Ett ägdes för övrigt en gång av drottning Kristina. Den version av verket som jag hänvisar till förvaras i Biblioteca Apostolica Vaticana (Wilhelmy 2006).

Verkets sidor har en gåtfull utformning genom att huvudtexten döljer sig i ett virrvarr av bokstäver, utan märkbart sammanhang, som täcker sidorna och även illustrationerna. Främst bland dessa är en Kristusbild (fig. 2) och en bild av kejsaren Ludvig den fromme. Det finns också flera framställningar av kors. Förebilden lär vara äldre bysantinska skrifter.

Kristusbilden är särpräglad eftersom man endast ser den korsfäste, men inget egentligt kors. Framställningen avviker helt från de sedvanliga korsschablonerna, den av den segrande Kristus

Fig. 1. Illustration i Vatikanbibliotekets exemplar av Raban Maurs verk *De laudibus sanctae crucis*. Bilden visar hur författaren presenterar verket för påven Gregorius IV. Efter Wilhelmy 2006. – Illustration in the Vatican Library copy of the work by Hrabanus Maurus, *De laudibus sanctae crucis*. The image shows the author presenting his work to the Pope Gregorius IV.

med upprätt huvud, ibland försett med krona, och den med den lidande och blödande Kristus. I stället ses Jesus med utbredda armar, liksom välkomnande. Några direkta paralleller till det aktuella utförandet känner jag inte till. Kanske ska det ses i skenet av den då nyligen avslutade s.k. "bildstriden", ikonoklasmen, som initierats av den bysantinske kejsaren Leo III. Den var ännu aktuell och känd inom hela den kristna världen. I korthet handlade den om frågan om det var tillåtet att framställa en bild av Kristus, när avbildning av det gudomliga uttryckligen

förbjuds i ett av de tio budorden. Gudabilder var ju dessutom utmärkande för den hedniska kulturen. Ett antal år ledde striden till hänsynslös förstörelse av religiösa bilder, men gick mot sitt slut vid det andra kyrkomötet i Nicea 787. Man kom då bl.a. fram till, att eftersom Kristus inte bara var Gud utan också människa kunde bildframställning accepteras. Bilder fick utföras och hållas heliga, men inte dyrkas (Wilhelmy 2006; Meyendorff 2006).

Kan det vara så att Raban Maur i sin Kristusbild kanske ville betona just den mänskliga di-

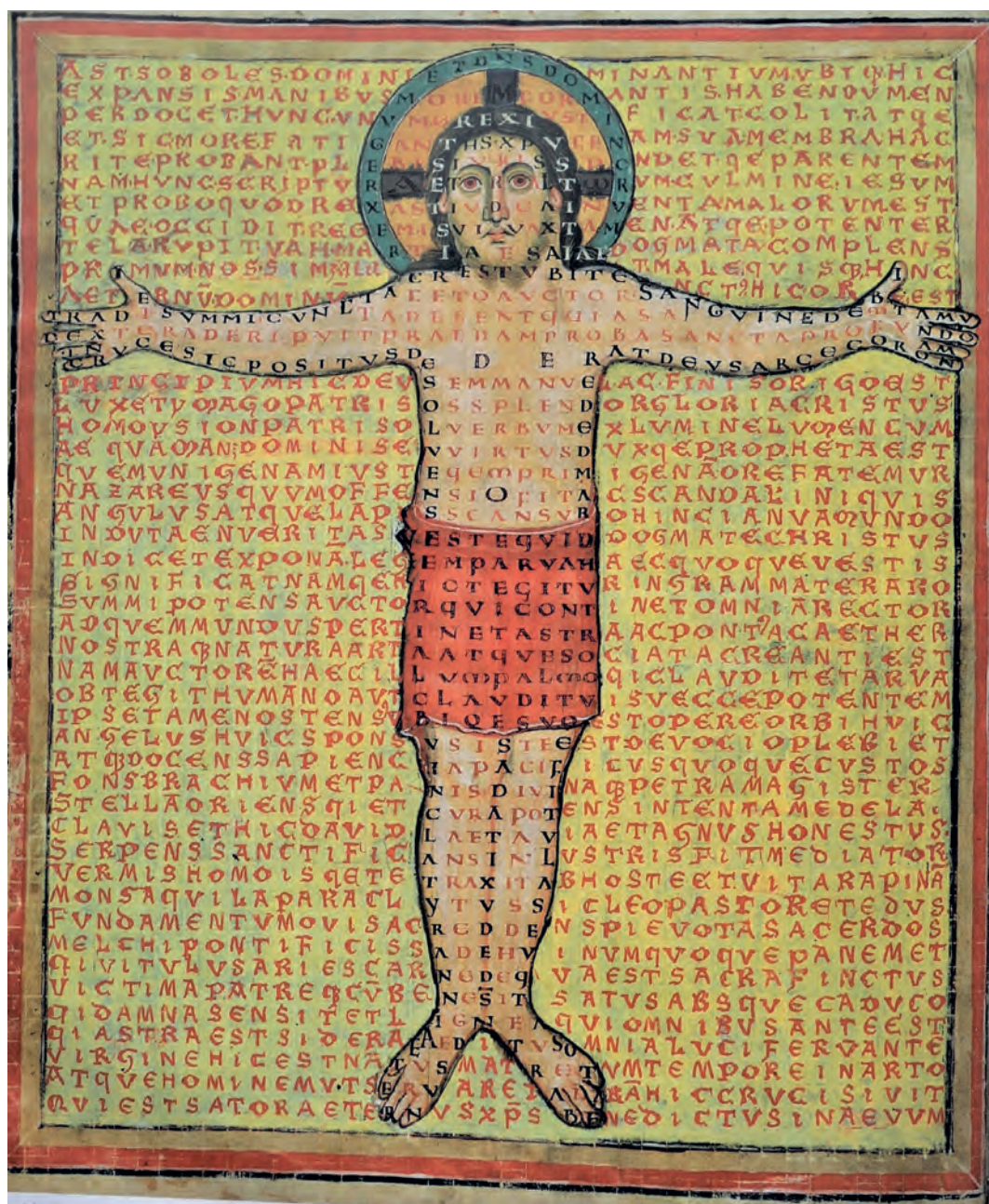

Fig. 2. Kristusbilden i *De laudibus sanctae crucis*. Efter Wilhelmy 2006. – The image of Christ in *De laudibus sanctae crucis*.

mensionen, något som helt avviker från den hedniska religionens föreställningar, och att denna får en särskild aktualitet i missionsverksamheten. En liknande framställning är den av Kristus på Jellingestenen.

Enligt min uppfattning har alltså Kristus-bilden i bokverket varit förebild för birkakrucifixet (fig. 3), något som förklarar några gåtfulla detaljer. En sådan är det ovanliga framställningssättet av ett krucifix med kristusansiktet täckt av tätsittande granalier, något som är silversmedens sätt att återge bokstäverna på originalbilden. Med en pärlad tråd markeras ansiktets kontur och näsan är formad som ett U där ändarna sträcker sig runt ögonen. Man lägger också märke till att i virrvarret av bokstäver löper en rad med glesare, men organiserad, text över bröstkorgen. Den återges påpassligt med ringar i filigran. Korsglorians lodräta del har förlängts och täckts med granalier samt böjts bakåt så att det bildats en upphängningsögla. Kanske förgyllningen också speglar ett gulfärgat original.

Det är inte bara en fantasirik översättning av bildmotivet utan också ett tekniskt komplicerat arbete, som rimligen måste ha skett under medverkan från någon kyrkans man, om nu inte silversmeden själv haft en bakgrund som klosterbroder. Materialet är således förgyllt silver och med sitt lilla format, endast 38 mm i längd, har arbetet med krucifixet ställt stora krav på syn, inlevelseförmåga, hantverksskicklighet och precision hos hantverkaren.

Till att börja med har grundmaterialet tillverkats, två tunna silverplattor, så pärlad tråd samt ett stort antal jämnstora granalier. Den pärlade tråden har utförts i ett s.k. organarium, som beskrivs av Theophilus, så att granalierna genom att lika stora bitar silvertråd fått smälta utspridda i ett kärl med kolpulver under stark upphettning. De korsformade plattorna har lösts ihop, varav den övre, där ansiktet sitter, är något plastiskt utformad och höjd över den undre.

På överytan har motivet komponerats genom att elementen lagts ut och fixerats med något klist. Därefter har det hela pudrats med en blandning av pulveriserat silverlod, guldstof och flussmedel, troligen borax. Det hela har sannolikt varit placerat på en järnplåt, kanske

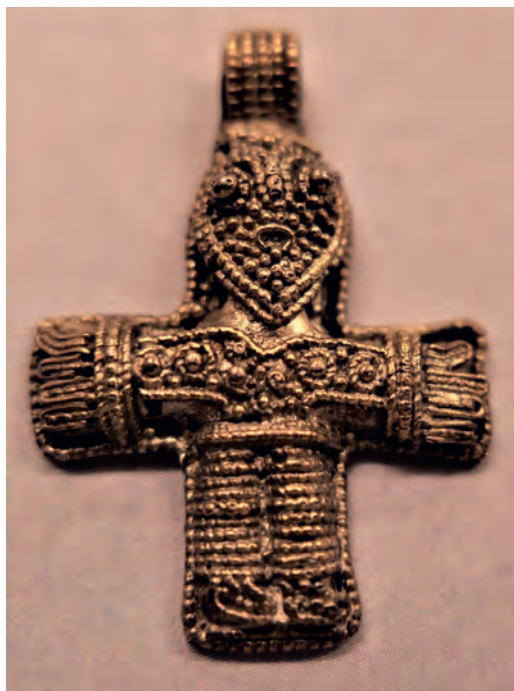

Fig. 3. Birkakrucifixet från grav 660. Foto: G. Trotzig. – The Birka crucifix from grave 660.

med ett skikt av lera, som upphettats, så att lodet och guldets smält och lagt sig över dekoren, men också sjunkit ner mellan detaljerna och klibbat fast dem vid underlaget.

Tillverkningsmetoden används alltjämt i Medelhavsområdet, där man gör föremål i filigran, exempelvis i Turkiet och på Malta. Jag har också sett en demonstration av tekniken tillämpad i Kroatien på en liten film på Youtube (<https://www.youtube.com>).

Så till bokverkets bild av kejsaren med ena handen vilande på en sköld och hållande en korsstav i den andra handen. Det är en parafras på liknande bilder, där det i stället handlar om en krigare med sköld och spjut. I denna framställning betonas kampen för tron och sköldens skyddande verkan (fig. 4a–b).

Jag tror att den bilden inspirerat till de sköldliknande föremål som framkommit i minst 18 gravar. De är cirkelrunda av silverplåt, och har en upphamrad "sköldbuckla" i centrum samt radiella ornament från mitten ut mot kanten.

Abb. 56: Kreuzgedicht auf Kaiser Ludwig den Frommen aus *De laudibus sanctae crucis*, um 825/26; Rom, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codex Reg. lat. 124, fol. 4v

Fig. 4. a) (t.v.) Bilden av kejsaren Ludvig den fromme i *De laudibus sanctae crucis*. b) (ovan och t.h.) De sköldliknande föremålen i birkagravarna. Efter Arbman 1940. – The image of Emperor Louis the Pious in *De laudibus sanctae crucis* and the objects like shields in the graves at Birka.

Liknande sköldar finns i illustrerade manuskript (Duzcko 1985). Storleken varierar mellan 18 mm och 28 mm. Av dessa har fem pånitade upphängningsöglor och de har således brukats som hängen. De övriga, som saknar upphängningsöglor, har troligen fyllt en annan funktion, kanske har de varit insydda i dräkten eller placerade i graven i samband med begravningen, kanske för att markera den dödes trostillhörighet. I något fall (grav 987) låg föremålet vid fotändan med rester av en träskål.

Vid min genomgång av materialet visade det sig att minst tolv, kanske fler, har mittbucklor med exakt samma diameter, vilket tyder på att de kan vara tillverkade med ett gemensamt verktyg, en puns med 6 mm i diameter med halvklotformig udd (grav 531, 817, 825, 844, 849, 946, 963, 966, 968, 980, 983 och 987 samt möjligen 539 och 739). Två andra är tillverkade på samma sätt, men med ett verktyg av annan dimension, 5 mm i diameter (grav 825 och 954). De dekor-element som utgår från centrum mot kanten är dock mycket varierande på de olika föremålen, från eleganta bågar till ganska slarviga streck. Två är utförda i filigran, de andra med olika typer av punsar, somliga med cirkelformad udd, andra mer som nålstick, vissa dubbla. Ytterligare ett föremål som liknar dessa, men med avvi-

kande dekor, tycks ha tillverkats med samma verktyg. Det har fem bucklor och är dubbelt så stort som det minsta samt utfört som brosch med ett ganska konstlöst nålarrangemang på baksidan (grav 739). En liknande brosch är funnen i grav 607.

Hur kan man förklara att ett led i tillverkningen, bucklan, utförts med, som det verkar, ett och samma verktyg, medan allt annat varierar starkt både när det gäller storleken och det tekniska utförandet? Har man köpt ett halvfabrikat av smeden och kompletterat det för att betona sin samhörighet med bäraren (som alltid är en kvinna)?

Av sköldarna med filigran, kommer den ena från samma grav som krucifixet (grav 660) och den andra från den grav i vilken den lilla relikgömman, men även ett sköldformigt hänge med punsad ornamentik ingår (grav 825). Detta är det enda fallet med två fynd av denna slags föremål i en och samma grav. Att döma av den oklara dokumentationen kan det inte uteslutas, att det rör sig om två sammanblandade gravar.

Om relikgömman ska sägas att vid denna tid, dvs. under 800–900-talet rådde ett hysteriskt intresse för relikker med bitar av Kristi kors över hela Europa med belägg från många platser mellan Glastonbury i England, Regensburg i Tyskland och Rom (Wilhelmy 2006).

De filigranornerade sköldföremålen är, såvitt jag kan se, tillverkade med samma material och metod som krucifixet.

De fem silverkorsen från olika gravar är alla hängsmycken, fyra är tillverkade av tunt hamrat material, sannolikt mynt eftersom den runda formen var förutbestämd och de kompletterats med upphängningsöglor. Ett kors har gjorts av en större plåtbit och ett är gjutet i ett stycke. I båda de senare fallen ingår upphängningsöglan som en del av korsets ursprungsmaterial.

Jag har tidigare framhållit (Trotzig 2004) att korsen formats genom att man med bågformiga mejslar huggit ut vikarna mellan korsarmarna på de kors som sannolikt tillverkats av mynt. Två av dessa kan möjligen vara tillverkade med samma verktyg (grav 517, 968). När det gäller den punsade ornamentiken handlar det genomgående om cirkelformiga avtryck. På flera framgår det att punsen tillverkats genom att man böjt

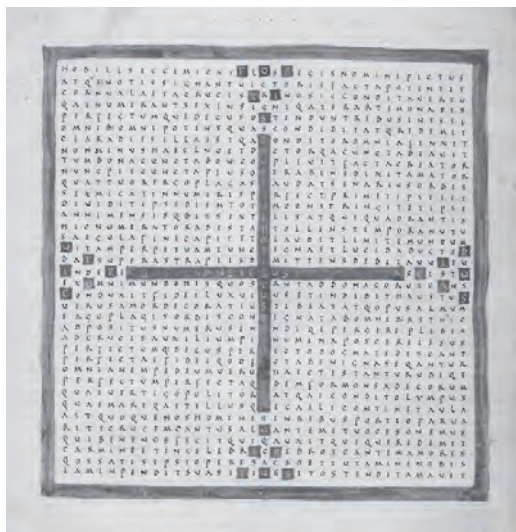

Fig. 5. En sida i *De laudibus sanctae crucis* med en bild av ett kors under textmassan. Foto: G. Trotzig. – A page in *De laudibus sanctae crucis* with a cross under the mass of letters.

en flathamrad ten kring en helt rund mittstav, vilket medfört att avtrycket av punsen ibland inte blivit helt slutet och cirkelrunt utan mer C-formigt (se t.ex. Gräslund 1984, fig. 12:2c). Här ska nämnas ett kors av samma typ, men av guld, som ingår i ett norskt skattfynd från Grimstad. Det ser ut som en kombination av ett kors och ett sköldformat föremål, genom att korset tycks ha en central buckla (Mikkelsen 2019).

Det visar sig vid granskning att det punsade mönstret på det gjutna korset från grav 968 och det av plåt från grav 480 har samma utformning som på en av korsbilderna i Raban Maurs verk (fig. 5). Det kan inte uteslutas att också de andra korsens mera komplicerade ornamentik har lånat drag från kors i samma skrift (fig. 6).

Om man granskar övriga fynd från de gravar som nämnts här, finns det några föremålstyper som inte tidigare tagits upp i detta sammanhang, nämligen hängen i form av miniatyrstolar (grav 632 och 968) samt upprullade ormar (grav 632 och 844). Dessa har en koppling till de föregående föremålen genom att grav 968 förutom miniatyrstolen innehåller såväl ett hängkors

Fig. 6. Ett liknande kors i punsad dekor från Birka grav 835. Foto: G. Trotzig. – A similar cross in punched decoration from Birka grave 835.

som ett sköldformat hänge samt ett hänge med bakåtblickande djur och ett birkamynt med samma motiv.

Grav 632 utmärker sig genom att den döda har fått något som liknar ett halsband av pärlor i olika material, mest karneol och bergkristall samt flera magiskt laddade hängen. Enligt Hjalmar Stolpes omsorgsfulla teckning har denna "halsring" blivit placerad framför den dödas ansikte, uppenbarligen i något rituellt eller religiöst syfte. Förutom den nyssnämnda miniatyrstolen och ormhänget finns ett hänge

tillverkat av ett bysantinskt mynt med kors, där upphängningsöglan monterats så att korset blir lodrätt, och ett litet föremål som av Arbman antas vara ett bokbeslag som gjorts till hänge, också det med en pånitad ögla (Arbman 1943) (fig. 7).

Den danske forskaren Thorkild Ramskou har tagit upp detta fynd och vågar sig på gissningen att beslaget härrör från någon av Ansgars bortrövade böcker. Han ser hela fyndet som ett exempel på tidens internationella kontakter (Ramskou 1959). Det finns ytterligare ett möjligt bokbeslag markerat på Stolpes dokumentationsbild (Arbman 1943).

Det ingår också ett hänge tillverkat av en bit silverplåt med gravyr och förgyllning, som visar att det handlar om en del av ett styckat föremål. Ramskou tolkar det som en bit av en "sölvsål", jag tror att det är en del av en paten, dvs. ett nattvardskärl. Möjligen är den av samma slag som en från 1000-talet, som hittats i Skara domkyrka tillsammans med den s.k. "Sunes kalk", nu utställda i Historiska museet (fig. 8a–b).

När det gäller miniatyrstolarna har jag i en tidigare artikel varit inne på ämnet. Med utgångspunkt från en liten skulpterad figur från Lund som sitter på en kubbstol och håller sig i skägget och med en möjlig torshammare inristad på ryggen, har jag kopplat den till de forn-

Fig. 7. Bokbeslag, omgjort till hänge, från grav 632 och ett fynd av bokbeslag från Adelsö. Foto: S. Kalmring. – Book mount converted into a pendant, from grave 632 and a find of a book mount at Adelsö.

Fig. 8a–b. Bit av paten från grav 632 omgjord till hänge samt paten från 1000-talet, Skara domkyrka. Foto: Skara museum. – Part of a paten from grave 632 converted into a pendant and a paten from the 11th century in Skara Cathedral.

Fig. 9. Hänge i form av upprullad orm, Birka grav 632. Foto: G. Trotzig. – Pendant in the shape of a coiled serpent, Birka grave 632.

nordiska gudarna (Trotzig 1983). Detta är dock inte relevant i det här fallet, eftersom det handlar om en tom stol. Detta är ett motiv som förekommer i kristen konst, som symbol för den osynliga makten. På Hagia Sophia i Istanbul finns exempelvis, på en av portarna från 600-talet en bild av en tom stol, på vilken lagens tavlor är placerade och tomma stolar förekommer i kyrkliga sammanhang (Schiller 1971). Man kan också erinra om Karl den stores stol i kapellet i Aachen som vittnar om hans makt, även när han själv befinner sig någon annanstans. Dess utformning anses gå tillbaka på kung Salomos tron, som beskrivs i Gamla testamentet (1. Kon. 10:18), där det bl.a. sägs att ryggstödet var rundat bakåt och att armstöd fanns på båda sidorna.

Miniatyrstolar i form av hängen förekommer här och var (se Duczko 1985) med date-

ringar till 900–1000-tal. Själv har jag funnit en av bärnsten i en senvikingatida grav på Barsvalder-gravfältet på Gotland. Det sköra materialet utesluter möjligheten att det skulle ha burits som hänge. I stället torde det ha tillverkats för begravningstillfället, något som det finns flera exempel på från vikingatida gotländska gravar, men då handlar det om andra symboliska föremål av bärnsten.

Beträffande hängena som består av en upprullad orm av silvertråd, som i grav 632 återfinns tillsammans med en miniatyrstol och ett bysantinskt mynthänge med ett rättvätt kors, har också de en anknytning till kristen konst. Brita Malmer har i en artikel tagit upp användningen av motivet på danska mynt från ca 825–1050 (Malmer 2004). Ormen är en mångtydig symbol, oftast för ondskan, men i kristna sammanhang

också i positiv mening (fig. 9). Malmer redovisar detta och citerar bl.a. en uppburen spansk ärkebiskop och författare, Isidorus av Sevilla (†636). Det handlar om en episod i Andra Moseboken, där Aron kastar sin stav framför Farao, varvid de egyptiska spåmännen gör detsamma. Alla stavarna förvandlas till ormar, men Arons orm slukar de andras ”med innebörden att ordet blev kött, som skulle tömma den förskräckliga ormens gift genom syndernas förlåtelse. Ty staven är Guds rätta ord, ett kungligt mäktigt tecken på herravälde. Staven förvandlades till en orm, därför att den som Guds son, född av Gud fader, blivit Människosonen, född av en jungfru” (Malmer 2004). Dessa danska mynt med ormar är dock minst ett sekel yngre än hängena. Det finns ytterligare några hängen i grav 632 som sannolikt också har någon magisk innebörd (fig. 10). Ett märkligt sammanträffande är att en del av de danska mynten har en prägling som ser ut som de uthuggna korsen från Birka (Malmer 2004, fig. 6).

En fråga man kan ställa sig är var dessa föremål med kristen anknytning har tillverkats? När det gäller de sköldformiga föremålen, liksom korsen som tillverkats av mynt, talar allt för att de tillkommit i Birka. Beträffande krucifixet har det påträffats bitar av liknande och även ett helt av guld i Danmark. Det senare är ett lösfynd som påträffats av en metalldektare (Rundkvist 2016). Det skulle kunna vara en kopia av birkakrucifixet, även om vissa detaljer avviker, eftersom det bara är 3 mm som skiljer i storlek. Men, med tanke på att Raban Maurs verk var spritt över hela västvärlden, kan ju denna översättning från bild till krucifix ha skett var som helst, där det fanns vilja, fantasi och hantverkskicklighet.

Trots detta vill jag ändå tro att birkakrucifixet verkligen tillverkats i Birka i samklang med övrig påverkan från Raban Maurs arbete. Jag tror också att miniatyrstolarna och ormhängena som kan kopplas till kristen påverkan är lokalt tillverkade.

Hur dessa bibliska symboler kommit att avsätta spår i det avlägsna Birka och Norden i stort, kan givetvis endast förklaras genom det lärda prästerskapets förkunnelse och kunskaps-spridning.

Fig. 10. ”Halsringen” med kristna symboler från Birka grav 632. Foto. G. Trotzig. – The “necklace” with Christian symbols from Birka grave 632.

Avslutningsvis kan frågan ställas om de här redovisade iakttagelserna på fyndmaterialet och de hypoteser som dessa givit upphov till, i någon utsträckning bidrar till förståelsen av det kristna inflytandet i Birka? Redan vid Hjalmar Stolpes undersökningar i Birka stod det klart att flertalet skelettgravar var öst-västligt orienterade, enligt kristen tradition. Dessutom var många gravsatta i spikade träkistor, en annan sed som kan kopplas till denna.

Ansgarmissionen ägde rum i mitten av 800-talet, men de gravar som gett de här behandlade fynden och som till övervägande delen är belägna i anslutning till den norra stadsvallen, tillhör den sista fasen i stadens historia, ca ett sekel senare.

”Sveoner och götar, bland vilka den helige Ansgar först hade sått trons utsäde, men som hade återfallit i sin hedendom, blev nu på nytt kallade till tro av den helige fader Unni. Det räcker att veta detta. Om jag sade mera, skulle jag påstå vilja komma med lögn.” (Adam 1984). Vad som hände var att ärkebiskop Unni anlände från Bremen för att återuppliva Ansgars missionsarbete. Efter ett och ett halvt år, när han avslutat sin verksamhet och hade för avsikt att återvända hem, insjuknade han och dog.

”Biskopens lärjungar ombesörjde då under gråt och glädje hans likfärd. Hans kropp begrov de i staden Birka och tog endast med hans huvud, vilket de under tillbörliga hedersbetygelser bisatte framför altaret i S:t Petersdomen” (Adam av Bremen, kap. 62) Att detta är en sanningsenlig berättelse, framgår av det faktum att när man river altaret 1840 hittas en blyplatta med inskriptionen ”VNNIS ARCHIEP(is)-C(opus)” (Adam av Bremen, s. 61).

Allt talar för att föremålen med kristen anknytning tillkommit genom dessa ”lärjungar”. Tanken att föremålen skulle ha anknytning till Unnis arbete är en synpunkt som förts fram av andra (Ellmers 1968; Gräslund 1980).

Hur var det då med läs- och skrivkunnigheten i Birka? Att de lärda munkarna och prästerna behärskade dessa förmågor är ju ställt utom allt tvivel. Genom ett fynd av en stylus i garnisonsområdet och några andra fynd vet vi att det också fanns andra skrivkunniga personer (Holmquist 2023).

Trots många gravar som kan knytas till kristen tradition, har ännu inte några spår av kyrka eller kapell hittats, och föremålsfynd som direkt kan kopplas till missionsverksamheten är ytterst få (Trotzig 2004). Som vanligt måste man betona, att det trots allt endast är ca tio procent av Birka som hittills blivit undersökt.

Tack

Tack till Antje Wendt och Sven Kalmring vid Historiska museet, Stockholm.

Referenser

- Adam av Bremen, 1984. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Stockholm.
- Almgren, O., 1905/1985. Vikingatidens grafskick i verkligheten och i den fornnordiska litteraturen. *Nordiska studier tillägnade Adolf Noreen på 50-årsdagen den 13 mars 1904*. Uppsala.
- Arbman, H., 1940. *Birka: Untersuchungen und Studien, 1, Die Gräber: Tafeln*. Stockholm.
- 1943. *Birka: Untersuchungen und Studien, 1, Die Gräber: Text*. Stockholm.
- Duzcko, W., 1985. *Birka: Untersuchungen und Studien, 5, The filigree and granulation work of the Viking period: An analysis of the material from Björkö*. Stockholm.

- Ellmers, D., 1968. Denkmäler frühen Christentums. *Sveagold und Wikingerschmuck: Ausstellung von Statens historiska museum, Stockholm, vom 12. Juli bis 15. Oktober 1968 im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz*. Mainz.
- Gräslund, A.-S., 1980. *Birka: Untersuchungen und Studien, 4, The burial customs: A study of the graves on Björkö*. Stockholm.
- 1984. Kreuzanhänger, Kruzifix und Reliquiar-Anhänger. *Birka: Untersuchungen und Studien, II:1*. Stockholm.
- Hallencreutz, C. F. & Hällander, T. (red.), 1986. *Boken om Ansgar. Rimbert: Ansgars liv*. Översatt av Eva Odelman. Stockholm.
- Hedenstierna-Jonson, C., 2012. Birkafolket. *Birka nu: Pågående forskning om världsarvet Birka och Hovgården*. Hedenstierna-Jonson, C. (red.). Stockholm.
- Holmquist, L., 2023. Finds of writing equipment from Birka's garrison. *Fornvännen* 118:16–31.
- Kunstmann, F., 1841. *Hrabanus Magnentius Maurus: Eine historische Monographie*. Mainz.
- Malmer, B., 2004. Kristna symboler på danska mynt ca 825 – 1050. *Kristendommen i Danmark för 1050: Et symposium i Roskilde den 5–7 februar 2003*. Lund, N. (red.). Roskilde.
- Meyendorff, J., 2006. *Bysantinsk teologi: Historik och lära*. Skellefteå.
- Mikkelsen, E., 2019. *Looting or missioning: Insular and continental sacred objects in Viking Age Norway*. Oxford.
- Müller, H.-G., 1973. *Hrabanus Maurus, De laudibus sanctae crucis. Studien zur Überlieferung und Geistesgeschichte mit Textabdruck aus Codex Reg. Lat 1214 der vatikanischen Bibliothek*. Ratingen.
- Nilsson, B., 2010. Den tidiga medeltidens likbegängelse och begravningsbruk i Västkyrkan: Liturgi och kyrkorätt. *Från hedniskt till kristet: Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien c:a 800–1200*. Nilsson, B. (red.). Stockholm.
- Nordin, J., 2022. Bibliotek och boksamlingar. *Kodex: Boken i medeltidens Sverige*. Nordin, J. (red.). Lund.
- Ottosen, K., 2004. Liturgi och ritualer i middelalderen. *Kristendommen i Danmark för 1050: Et symposium i Roskilde den 5–7 februar 2003*. Lund, N. (red.). Roskilde.
- Ramskou, T., 1959. Beslag til bogbind fra vikingetiden. *Bogvennen: Årbog for bogkunst og boghistorie* 1959.
- Rundkvist, M., 2016. Viking Crucifix. *Aardvarchaeology*, aardvarchaeology.wordpress.com/2016/03/12/viking-crucifix/ [läst 24 september 2024]
- Schiller, G., 1971. *Ikonographie der christlichen Kunst, Bd 3: Die Auferstehung und Erhöhung Christi*. Gütersloh.

- Staecker, J., 1990. *Rex regum et Dominus dominorum: Die wikingertzeitlichen Kreuz- und Krucifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Stockholm.
- Trotzig, G., 1995. *Vikings*. Stockholm.
- 1996. "Paradissspännen": Ikonografiska reflexioner kring några vikingatida spännen. *Iconographisk post* 1979:1–13.
 - 2001. Symbolernas kamp i religionskiftets Birka. *Vi får tacka Lamm*. Lamm, J. P. & Magnus, B. (red.). Stockholm.
 - 2004. Trons försvarare i Birka. *Fornvännen* 99:196–208.
- Wilhelmy, W., 2006. *Rabanus Maurus: Auf den Spuren eines karolingischen Gelehrten*. Mainz am Rhein.

Summary

On their journey to the Viking Age town of Birka the two missionaries Ansgar and Witmar were attacked by pirates and their forty priceless books were stolen. This is the first time "books" are mentioned in Swedish history. After a period Ansgar was appointed bishop of Hamburg/Bremen and left Sweden. He was replaced by the colleagues Nithard and Gauthbert. According to a preserved letter the archbishop Hrabanus Maurus at Fulda equipped Gauthbert with, among other things, a prayer book before he went to Birka. After some time, however, there was a pagan upheaval in the town and Gauthbert was driven out and Nithard was killed. After a while one of the leading inhabitants of the city suffered a number of adversities. He asked a fortune-teller what deity he might have provoked. The answer was that the Christian god was terribly upset about something he had among his belongings. The misfortune would continue as long as he kept it. He then remembered that his son had given him a book stolen from the missionaries. He found it and tried to get rid of it, but nobody dared to touch it. Finally it was taken care of by a Christian believer, who was so faithful that he learned hymns by heart, even though he could not read. But Christ punished the other robbers in various ways.

However, Ansgar's bad luck continued. Hamburg where he was archbishop was plundered and burned by pirates and the worst disaster was that a copy of the Holy Bible, a gift from the emperor, was destroyed. It was extremely valuable as hides from at least 300 animals were needed for the parchment and the copying of the text took a lifetime.

Among the grave finds from Birka there are some parts of book mounts that have been turned into pendants, obviously because books were thought to have magic qualities.

Of central importance for discussion of Christian influence in Birka is a literary work by the above-mentioned archbishop of Fulda, Hrabanus Maurus, *De laudibus sanctae Crucis*, a homage to Emperor Louis the Pious. The main reason for this discussion is the obvious similarity between the famous Birka crucifix and the image of the crucified Christ in this work. The image is covered in a mysterious way with letters which have been translated into silver grains, a possible explanation for the puzzling workmanship.

By courtesy of the Swedish History Museum I have had the opportunity to investigate the crucifix closely, along with a number of other objects which seem to be connected to pictures in the same work. One is the image of the emperor holding a shield and a cross staff, and others are various crosses. In several graves miniature shields have been found, and my investigation makes it probable that a number of them were made with the same tool. Among other finds with Christian connotations is a tiny reliquary pendant of a kind that was widely spread over Europe at the time. In some graves cross pendants were found, probably produced from coins. Among other obviously magic objects are miniature chairs and a pendant in the shape of a coiled serpent. Empty chairs occur in various Christian contexts and are signs of power. They have a background in the description of the throne of King Solomon. The serpent, a symbol of Christ,

likewise goes back to a scene in the Old Testament where a mighty serpent swallows a great many evil serpents. I believe that the majority of these objects were produced in Birka. The distribution of these objects suggests that the Christian believers in Birka were mainly buried along the rampart in the northern part of the town.

Finally, during the last years of the town's existence a bishop Unni arrived in Birka in order to follow up the missionary activities. After some

time he intended to return to Germany, but unfortunately he died. His followers buried him in Birka, except for his head which was brought to Bremen and was placed behind the altar in Bremen Cathedral. In 1840 when the place was excavated a lead plate with his name was found. No signs of a chapel or a church have been found in Birka, but only about 10 per cent of the town area has been excavated.

Runstenen U 115 i Runby och en senvikingatida stormannasläkt

Av Magnus Källström

Runstenen U 115 i Runby och en senvikingatida stormannasläkt. (The runestone U 115 at Runby and a late Viking Age magnate family.) *Fornvännen* 120. Stockholm.

The runestone U 115 consists of five fragments, which were (re)discovered at the beginning of the 1950s in the foundation of a building at the farm Nedra Runby in Ed parish, north of Stockholm. It has been assumed that there is no direct fit between the fragments, but a closer examination shows that they make up an almost complete runestone with only a few runes missing. This conclusion is substantiated by some previously overlooked accounts from the 18th century, which makes it possible to reconstruct the whole inscription. The formulation of the text turns out to be rather unexpected, and the inscription does not seem to have been completed. In the article there is also a discussion of possible relations between the persons mentioned on U 115 and the family behind the runic boulder U 114 at Runby, as well as possible connections with the medieval noble family known as *Rumby-ätten*. Finally, the original position of U 115 and the relations to the other runic monuments at Runby are investigated.

Keywords: runestones, runic inscriptions, rune-carvers, Öpir, bridge-building, magnate families

*Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, Box 1114, SE-621 22 Visby
magnus.kallstrom@raa.se*

Ett av de mer märkliga arrangemang av en runsten som har gjorts finns att beskåda i Upplands Väsby, norr om Stockholm. I bostadsområdet Runby, på adressen Hagvägen 4 och på den södra sidan av den lokalgata som bär namnet Bills backe, finns ett halvsfäriskt betongblock, som mäter 1,8 m i diameter och är 0,9 m högt. I detta betongblock sitter fem runstensfragment inmurade på ett sätt som gör att de inte alla kan ses på samma gång, utan man måste gå runt konstruktionen (fig. 1). Arrangemanget ritades 1957 av ingenjör Hans Åsberg vid AB Svenska metallverken, Väsbyverken i Upplands Väsby, och tillkom kort därefter (Jansson 1956 samt därtill hörande handlingar i ATA).

Fragmenten bär signum U 115 och samtliga kommer från den västra gården i Nedra Runby, som låg strax söder om den plats där fragmenten nu befinner sig. I dag finns bara den östra gården i Nedra Runby kvar och fungerar som hembygdsgård, men utbredningen av hela bytomten enligt äldre kartmaterial finns registrerad i Fornsök (Raä Ed 204/L2013:6970).

Stenens tidigare historia

Enligt vad som hittills har varit känt ska denna runsten först ha uppmärksamats i samband med Richard Dybecks antikvariska resor (se UR 1, s. 173). I sin reseberättelse för 1861 (s. 5) meddelar han nämligen följande: ”I grunden till

Fig. 1. Betongkonstruktionen med de fem runstensfragmenten vid Hagvägen 4 i Upplands Väsby. Foto: Magnus Källström – The concrete construction with the five runestone fragments at Hagvägen 4 in Upplands Väsby.

ett uthus i nedre Runby fann jag ett hittills okänt stycke af en runsten, till större delen öfverdraget af murbruk. Detta borttogs och följande lästes: $\text{VITNIDR} \cdot \text{YNIT} \cdot \text{RT}^{\ast}\text{VIRID}(\text{RT}) \cdot \text{NIT} \dots$

Det nyfunna fragmentet, som även omnämns i reseberättelsen för 1863 (s. 4f), publicerade Dybeck i det häfte av *Sveriges runurkunder*, som utkom 1865. Fragmentet tycks dock ganska snabbt ha fallit i glömska, och vid tiden för publiceringen av det första häftet av *Upplands runinskrifter* 1940 gick det inte att återfinna och behandlingen där bygger därför på Dybecks uppgifter.

Den 26 maj 1951 fick Sven B. F. Jansson ett meddelande från Riksantikvarieämbetets ombud Hugo Sabel att ett par runstensfragment hade iakttagits i grunden till en byggnad vid Nedra Runby (Jansson 1951). Jansson besiktade

platsen dagen efter och fann att det handlade om två fragment med runstensornamentik. Dessa var inmurade i grunden till ett gammalt boningshus, som då användes som tvättstuga. Båda fragmenten hade tidigare varit dolda under markytan, men inget av dem var identiskt med det fragment som Dybeck hade avbildat.

Den 6 juli samma år meddelade Sabel att ännu ett fragment hade påträffats i samband med grävning för en vattenledning på gården. Det satt i grunden till samma byggnad som de tidigare påträffade fragmenten och visade sig vara det av Dybeck avbildade fragmentet. Att fragmentet inte hade iakttagits i samband med utgivningen av *Upplands runinskrifter* berodde helt enkelt på att gårdsplanen vid något tillfälle hade höjts ungefär en halvmeter varvid stenen hade hamnat under markytan.

Huset revs sedermera för att bereda plats för hyreshus och i november 1953 genomgrävdes grunden, och de tre fragmenten blev uttagna. I samband med dessa arbeten påträffades ytterligare två tidigare okända fragment. Det sista fyndet gjordes den 20 november och vid detta tillfälle undersökte och målade Jansson upp fragmenten. De var då placerade på en stenmur omedelbart öster om fyndplatsen, men de fick sedermera det arrangemang som de har i dag. Året efter publicerade han fyndet i *Fornvännen* (Jansson 1954, s. 11ff).

Inskriften

I sin artikel behandlar Jansson de fem fragmenten var för sig och det framgår inte helt klart om han har uppfattat dem som delar av en och samma sten. Inskrifterna redovisar han (Jansson 1954, s. 12ff) på följande sätt:

1. ... **finuiþr** · **sun** · **rahnfríþ** · **lit** ...
"... Finnvid, Ragnfrids son, lät ..."
2. Endast ornamentik
3. Endast ornamentik
4. ...**r** · **sum** · **hati** · **inkikíar** · **uk** · **t**...
"... , som ägde Ingegärd, och ..."
5. ...**ir** **kuiks** · **uk** · **finui**...
"... fader (eller moder) till Kvick, och Finnvid(?) ..."

Det har varit oklart hur de fem fragmenten egentligen förhåller sig till varandra, eftersom de har ansetts sakna inbördes passning. Mest utförlig är Lena Petersson (1980, s. 90 not 18), som skriver följande:

Det synes mig som om alla fragmenten ursprungligen tillhört samma sten, ehuru det är svårt att avgöra hur de skall passas ihop; delar inskriften måste fattas. Det är också tänkbart, att fragmenten tillhört olika ristningar; de är dock enligt vad jag kan se utförda av samme ristare.

Även Marit Åhlén (1997, s. 170f) påpekar att det inte råder "[f]ull säkerhet [...] om att alla fragmenten verkligen stammar från en och samma runsten". Hon behandlar dock inskriften på de tre runristade fragmenten som återstoden av en sammanhängande text.

Någon ristarsignatur finns inte på de bevarade fragmenten, men man har ändå haft en god idé om vem som har hållit i mejslen. Enligt Evert Salberger (1978, s. 113 not 23; 1983, s. 29) ska ristningen attribueras till den kände runristaren Öpir, men han ger inga skäl till denna attribuering, utan hänvisar till ett muntligt föredrag. Till Salbergers uppfattning tycks Peterson (1980, s. 90 med not 18) ha anslutit sig.

Ristarfrågan har även behandlats av Åhlén (1997, s. 171), som menar att stenen "sannolikt" är ristad av Öpir, men att "attribueringen måste betecknas som svagt grundad". Det enda som anförs mot en sådan uppfattning är att skrivningen **rahn** för namnleden *Ragn-* saknar direkt motsvarighet i Öpirs signerade ristningar. När den förekommer där återges den på tre olika sätt: **rakn** (U 687), **ragn** (U 118, 2 ggr) och [**ran**] (U 168) (Åhlén 1997, s. 108), men aldrig med **h**. Öpir använder dock ofta **h**-runan som beteckning för s.k. frikativt *g* i andra sammanhang (se Åhlén 1997, s. 100f) och det är nog därför snarast en tillfällighet att denna skrivning inte har påträffats i någon signerad ristning. Åhlén går inte heller in på stenens ornamentik, som är mycket typisk för just ristaren Öpir. Detta tillsammans med bl.a. runformerna samt skrivningar som **rahnfríþ** med utelämnad genitivändelse *-ar* och formen **hati** *ätti* med oetymologiskt /h/, talar starkt för att det handlar om ett verk av denne ristare.

Tolkningen

Beträffande innehållet i inskriften har framför allt runföljden **inkikíar** diskuterats. Alla är ense om att det rör sig om kvinnonamnet *Ingigerðr*, men man har tvistat om namnet står i nominativ eller akkusativ. Salberger (1983, s. 27ff) har utförligt argumenterat för att det rör sig om en nominativform, medan Peterson (1980, s. 90 med not 18; 1981, s. 113 med not 88) och Åhlén (1997, s. 113) uppfattar runföljden som en akkusativform med ett par tecken utelämnade i slutet. Om man ska följa principen att välja den lösning som förutsätter minst felaktigheter eller ovanliga beteckningar så är Salbergers uppfattning utan tvivel att föredra, eftersom det är väl känt att [ð] kan lämnas obetecknat mellan två /r/ och ljudförbindelsen /rðr/ följaktligen återges med

enbart **r** (se Larsson 2002, s. 54ff). I U 311 som har attribuerats till Öpir förekommer visserligen formen **inkikiari** med en utelämnad **p**-runa, men något säkert exempel på att ack. *-gærði* har skrivits utan både **p** och **i** finns inte.

Salberger (1983, s. 27f) påpekar att det på grund av att fragmenten saknar direkt passning ”inte går att få en någorlunda klar uppfattning av inskriftens innehåll och sammanhang”. Han anser dock att fragment 4 innehåller en relativsats, som har inletts med **sum** och avslutats med runföljden **inkikiar**, och att **r**-runan som finns före **sum** ”antagligen är slutrunan i ett mansnamn” (Salberger 1983, s. 28).

Marit Åhlén (1997, s. 171) menar att stora partier av texten saknas och att det inte är ”möjligt att med någon säkerhet fylla ut lakunerna”. Hon för dock följande resonemang om inskriftens innehåll:

Kanske har texten börjat med namnet *Finnviðr* följt av *sum Ragnfrðð(AR) lēt* kompletterat med ”resa stenen”. Troligen var det den döde, *sum ätti Ingigærð(i?)*. Fortsättningen *ok T...* döljer sannolikt namnet på ytterligare en person till vars minne stenen rests. De två sista namnen, av formen *Kviks* att döma båda i genitiv, torde ange att de var bröder till någon eller några av de i inskriften nämnda.

Jan Owe (1997, s. 6) konstaterar att fragment 4 och 5 har utgjort stenens övre del och överväger om runföljden **t...ir** som då uppkommer skulle kunna återge ordet *dóttir* ’dotter’. Han finner dock detta ord ”orimligt i sammanhanget” och menar att det bör ha ”varit ytterligare några runor mellan de båda fragmenten”. I anslutning till i huvudsak Åhléns uppfattning ger han följande förslag till rekonstruktion av hela inskriften (ibid.): ”Finnvid, Ragnfrids son, lät (resa stenen efter NN), som Ingegärd hade till man, och (efter) NN, broder(?) till Kvick och Finnvid.”

Anledningen till att fragmenten göts in i det halvsfäriska betongblocket var förmodligen att Jansson inte lyckades finna några direkta passningar mellan fragmenten. Åtminstone en sådan finns dock. Fragment 1, som måste ha tillhört stenens nedre vänstra hörn, bör ha en direkt

passning till det större av de enbart ornerade fragmenten (nr 2), vilket redan Owe (1997, s. 5) har noterat. Det blir då tydligt att runföljden **finuiþr** har utgjort stenens första ord och att det inte har funnits några runor före detta namn. Det står också klart att fragment 4 och 5 har utgjort den övre delen av stenen även om de inte har direkt passning till varandra. Exakt vilken placering det mindre runlösa fragmentet (nr 3) har haft går inte att säga, förutom att det bör ha tillhört den nedre högra delen, där en större del av stenen saknas. De fem fragmenten bör alltså placeras inbördes på det sätt som visas i fig. 2.

Inskriften slutar på fragment 5 med runföljden **finuii**. Denna runföljd har av tidigare undersökare återgivits som **finui-...**, men den sista runan saknar bistavar och några ytterligare runor har av allt att döma aldrig varit ristade på detta fragment, även om själva runslingan fortsätter ytterligare ca 20 cm. Det ser alltså ut som om texten avslutas med två **i**-runor. Det bör dessutom nämnas att Jansson i sin artikel har förenklat skiljetecknens form till en enkel punkt. I verkligheten består de flesta av ett kort streck som antingen är lodrätt eller diagonalt.

Inskriften kan alltså i sin helhet återges på följande sätt:

finuiþr · sun · rahnþriþ · lit ...r · sum · hati
· inkikiar · uk · t...ir kuiks · uk · finuii

Det är tydligt att endast ett fåtal runor saknas i lakunerna mellan fragmenten och de vidlyftiga suppleringar som man tidigare har räknat med blir därigenom helt omöjliga. Beträffande det förlorade partiet efter **lit** är det inte särskilt lätt att ha någon idé om textinnehållet. Däremot råder det knappast något tvivel om att runföljden **t...ir** utgör resterna av släktskapsordet *dóttir* ’dotter’ i sg. nom., vilket också Owe har varit inne på, men avfärdat. Meningen bör ha varit *sum ätti Ingigærðr ok dóttir Kviks* ”som Ingegärd ägde och Kvicks dotter”. *Ingigærðr* och *dóttir Kviks* står båda i nominativ och betecknar rimligtvis en och samma person, vilken också är relativsatsens subjekt. Formuleringen kan verka tillkrånglad, men saknar inte motsvarigheter i Öpirs ristningar. Man kan t.ex. jämföra med den av Öpir signerade U 142, där dedikationen lyder

Fig. 2. Fotomontage som visar den inbördes relationen mellan de fem fragmenten av runstenen U 115. Foto och montage: Magnus Källström. – Photomontage showing the interrelationship between the five fragments of the runestone U 115.

eftir · iarlabaka · faður · s[in · uk · sun · io]runa
æftir Iarlabanka, faður sinn ok sun Iōrunar ”efter Jarlabanke, sin fader och Joruns son” och där attributen *faður sinn* och *sun Iōrunar* syftar på en och samma person. Ett annat exempel finns på U 489, där en kvinna har låtit göra bro **fr ant · kilaua · totur · sin · uk sum · ati · ulfr** *fyr and Gillauga(r), dōttur sinn(ar) ok sum ātti Ulfr* ”för Gillögs ande, sin dotters, och som Ulv ägde (dvs. var gift med)”. Även denna sten är signerad av Öpir.

Om supplingen *d[ōtt]ir* är riktig kan inte den avslutande runföljden **finuii** återge en genitivform av namnet *Finnviðr*, som bl.a. Åhlén (1997, s. 171) har räknat med. Däremot kan man fundera på om det går att sätta punkt efter **u** och läsa **finu**, vilket skulle kunna svara mot genitiv av kvinnonamnet *Finna*. Namnet är i sin urnordiska form *Finnō* (nom. **fino**) belagt på Bergastenen i Södermanland (Sö 24), men det har hittills inte påträffats i någon vikingatida runinskrift. Från Island finns dock ett fåtal belägg på namnet från vikingatid och medeltid, samtidigt som det märkligt nog saknas i Norge (Lind 1905–1915, sp. 268). Inte heller verkar det vara belagt i svenska eller danska medeltidskällor (jfr SMP och DGP), vilket givetvis minskar sannolikheten för att detta namn skulle förekomma på U 115. Det är också oklart vilken funktion de två avslutande *i*-runorna i så fall har haft och de kan knappast tolkas som avslutningstecken. En annan möjlighet är kanske att anta ett annars helt okänt kvinnonamn **Finnvī*. Man måste i så fall räkna med att inskriften inte är fullförd, eftersom detta namn borde stå i genitiv och då saknar den förväntade ändelsen *-ar*. En parallell finns visserligen i frasen **sun · rahnfrīp** för *sun Ragnfrīðar* i början av inskriften, men även med en sådan läsning blir det en överflödig *i*-runa kvar i slutet av inskriften.

Om man trots svårigheterna med att ge en entydig tolkning av den sista runföljden ändå väljer alternativet med kvinnonamnet *Finna*, ser det ut som om inskriften kan ha haft denna lydelse:

*Finnviðr, sunn Ragnfrīð(ar), lēt ..., sum ātti
 Ingigærðr ok dōttir Kviks ok Finnu(?)*

”Finnvid, Ragnfrids son, lät ..., som Ingegärd ägde och Kvicks och Finnas(?) dotter.”

Vad som kan ha stått i lakunen efter ordet ”lät” är inte lätt att säga. Man skulle här förvänta sig ett längre försvunnet parti som bl.a. har innehållit namnet på den som stenen är tillägnad, men enligt det rekonstruktionsförslag som jag har presenterat ovan finns det bara utrymme för några få runor, vilket är mycket förbryllande. Vem är stenen egentligen tillägnad? Varför fyller inte runtexten hela slingan? Kan ristaren av misstag ha hoppat över ett längre stycke i början av texten och därför avbrutit sitt arbete innan det var slutfört?

Några oväntade källor

Så långt går det att komma med det som i dag finns bevarat av stenen. Även om Dybeck är den förste som har avbildat ett fragment av denna sten, finns det uppgifter som tyder på att den har varit känd tidigare. I artikeln i UR (1, s. 173) refereras nämligen ett par anteckningar hos Olof Celsius, som har antagits kunna syfta på denna sten: ”Eed Sochn och Runby i gärdet, läselig, men kort. Dn. Törnbom dixit 30 Majj 1727” samt ”Eed S^a vid Runby broo i Runby gärdet”. Den senare uppgiften föreslås dock även kunna avse det bekanta runblocket vid Runby (U 114). Som Wessén framhåller i artikeln har Celsius inte själv sett någon av dessa stenar, utan endast fått uppgifter om dem. ”Dn. Törnbom” som var Celsius meddelare kan knappast avse någon annan än Olof Törnbom (1669–1743), som år 1705 blev kyrkoherde i Eds socken (UÅH 1, s. 292). Av Dybecks reseberättelse från 1863 framgår att även Dybeck var bekant med notiserna hos Celsius. Han skriver nämligen där (s. 5): ”Af Celsius anviste runstenarne å Eds kyrkbacke, vid Runby bro och i Runby gärde söktes förgäves.”

Vad som inte tidigare har varit känt är att även källorna till Celsius uppgifter fortfarande finns kvar. I handskriften Fl 8 i Kungliga biblioteket, som till största delen innehåller renritningar av runstenar på Södertörn utförda av Daniel Stahl efter ritaren Petrus Helgonius numera förlorade originalteckningar (se SöR, s. LXXXII, not 5), ingår ett blad som bl.a. inne-

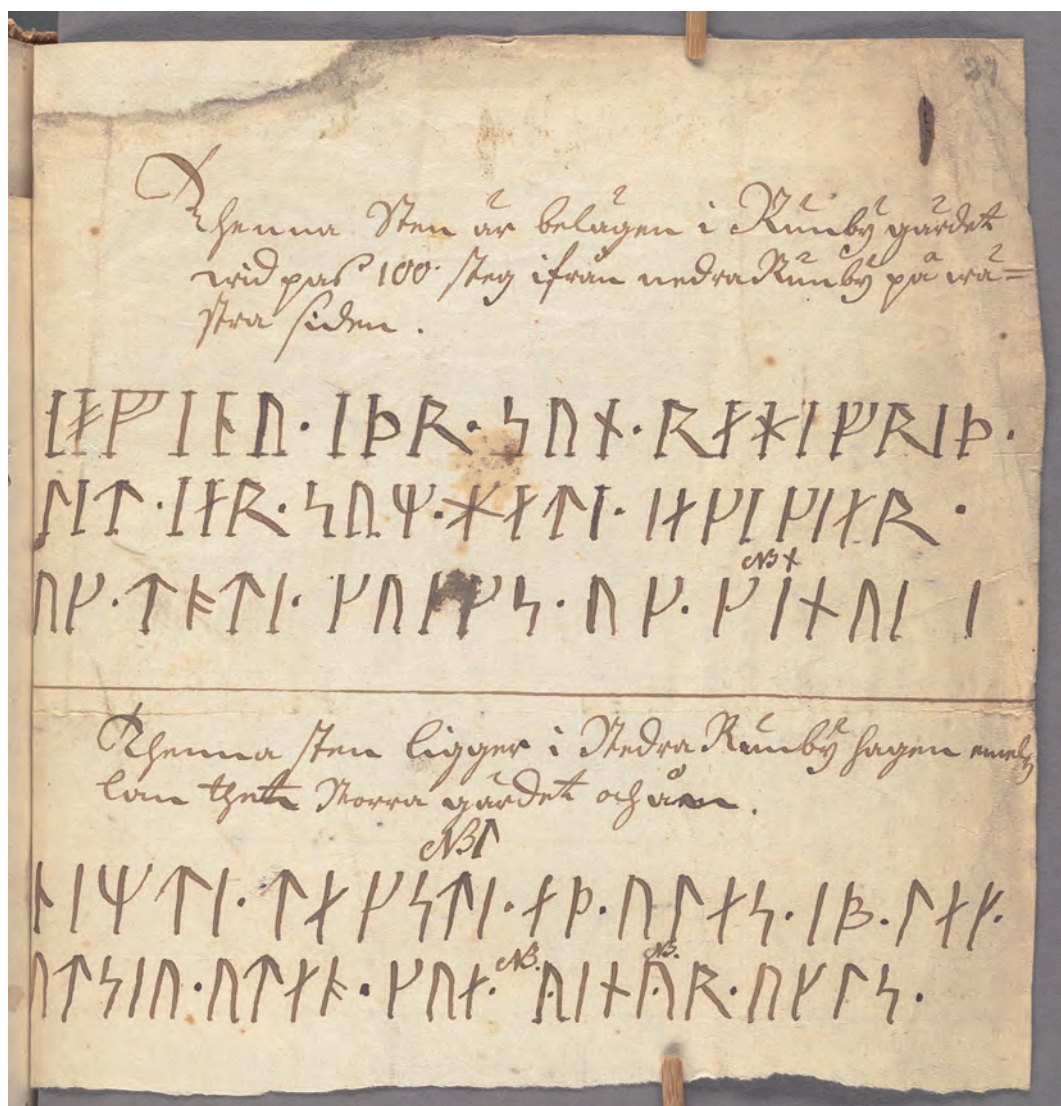

Fig. 3. Anteckningarna om U 115 resp. U 114 i handskriften Fl 8 i Kungliga biblioteket, Stockholm. Foto: KB. – The notes concerning U 115 and U 114, respectively, in the manuscript Fl 8 in the Royal Library, Stockholm.

håller följande anteckning: "Denna sten är belägen i Runbygårdet wid pass 100 steg ifrån nedra Runby på västra sidan." Därefter följer en uppteckning med runor som uppenbarligen avser U 115 (se fig. 3). Nedtill på samma sida finns en uppteckning av ytterligare en inskrift, vilken är försedd med överskriften: "Denna sten ligger i

nedra Runby hagen mellan thet norra gårdet och ån". Texten uppges i det senare fallet lyda **nimti** • **taksti** • **ap** • **ulas** • **ib** • **lak** • **utsiu** • **utao** • **kua** • **yinyr** • **ukls**, vilket vid första påseende ser ut att återge en tidigare helt okänd inskrift med mycket dunkelt innehåll. Det handlar dock om texten på baksidan av Runbyblocket U 114, där

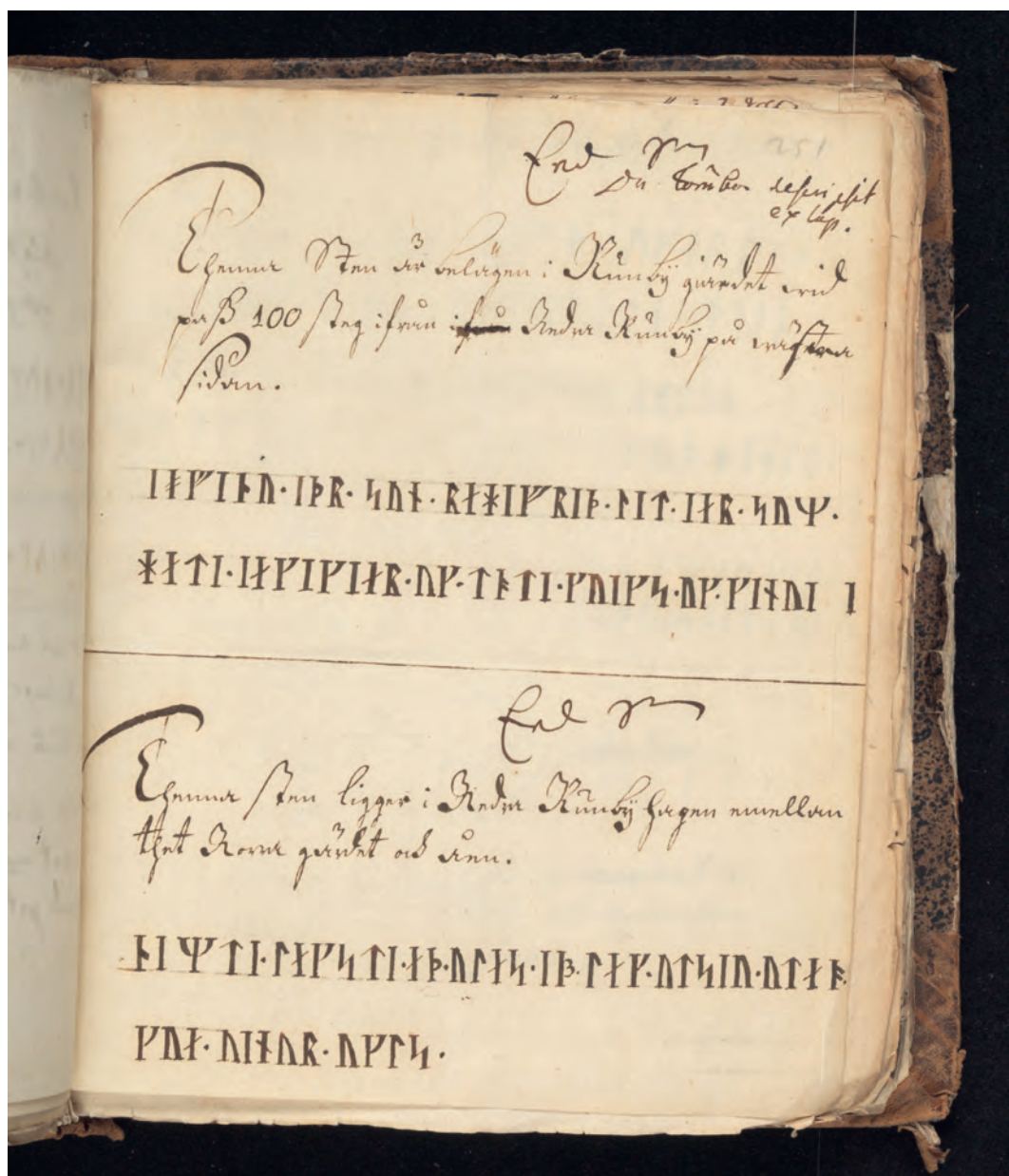

Fig. 4. Anteckningarna om U 115 och U 114 i handskriften R 555, Uppsala universitetsbibliotek. Foto: Alvin, UUB. – Notes concerning U 115 and U 114 in the manuscript R 555 in Uppsala University Library.

inskriften av någon anledning återges i omvänd ordning men med runorna tecknade som rättvända (𐀚𐀝𐀚 **kua** = **auk**, 𐀝𐀚𐀚𐀚 **ulas** = **salu** etc.).

Samma uppgifter återfinns också i en av Olof Celsius handskrifter i Uppsala universitetsbib-

liotek (R 555, s. 251, fig. 4). Texten är identisk med den i Fl 8 och det rör sig uppenbarligen om en renskrift av denna. Här finns också den klargörande anteckningen "Dn Törnbohm descripsit ex lap.", vilken visar att det är den nämnde

kyrkoherden Olof Törnbom som har skrivit av runorna från stenarna. Man kan då dra slutsatsen att bladet i Fl 8 måste härröra från honom. Inskriften på U 115 har här lästs på följande sätt:

iofinu · iþr · sun · rahifriþ · lit · iar · sum
· hati · iakikiar · auk · toti · kuiks · uk ·
kinuui

Uppteckningen innehåller visserligen några uppenbara felaktigheter, bl.a. är runorna **n** och **a** en gång förväxlade och ett par bistavar har förbisetts, men annars förefaller den vara mycket pålitlig. Dessutom måste den ha gjorts medan stenen ännu var hel. Man lägger genast märke till runföljden **toti**, som bekräftar att sekvensen **t-...ir** verkligen har återgivit släktskapsordet *döttir*, som ovan har föreslagits. Ordet kan alltså med stöd av den äldre uppteckningen suppleras **t[ot]ir**. Den kanske värdefullaste upplysningen är dock att det mellan **lit** och **sum**, där det i dag endast återstår en **r**-runa, ska ha stått ordet **iar**. Det saknas alltså inte mer än två runor mellan fragment 1 och 4.

De nämnda uppteckningarna löser alltså definitivt problemet med hur fragmenten förhåller sig till varandra och vad som en gång har funnits i lakunerna, men som om det inte skulle räcka stötte jag nyligen på ytterligare en tidigare okänd källa till inskriften. Det rör sig om en teckning av stenen (fig. 5), som sitter inklustrad på ett interfolierat blad i ett exemplar av träsnittssamlingen *Bautil* (1750) i Kungliga biblioteket (Fm 65, före s. 47). Boken har tillhört antikvarien Nils Wessman (1712–1763) och teckningen är av allt att döma utförd av honom själv. Den bär överskriften: ”I Humlehagen wid Nedra Runby 1758 m. sept.” Stenen är här avbildad som hel och teckningen bekräftar att fotomontaget i fig. 2 ovan är riktigt. Till och med det lilla fragmentet som enbart bär ornamentik verkar ha blivit rätt inplacerat.

Inskriften har Wessman läst som:

finuiþr · sun · rahnfriþ · lit · iar · sum · aati
· inkiar · ik · toti · kuiks · uk · rinui · i

Wessman har visserligen förbisett bistavarna i några runor, men annars är hans teckning

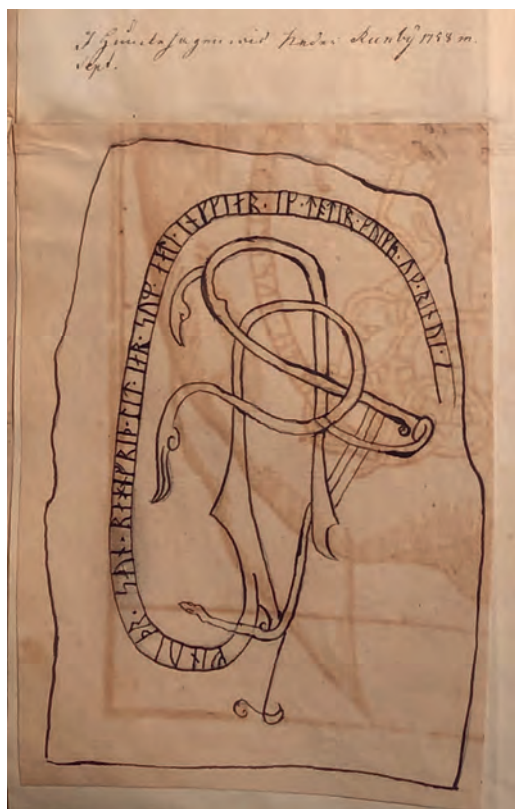

Fig. 5. Nils Wessmans teckning av U 115 från 1758 i handskriften Fm 65 i Kungliga biblioteket, Stockholm. Foto: Magnus Källström. – Nils Wessman's drawing of U 115 from 1758 in the manuscript Fm 65 in the Royal Library, Stockholm.

mycket god. Vi finner här också runföljderna **iar** och **totir**, som bekräftar Törnboms läsning av de nu förlorade runorna. Det är också tydligt att det inte har funnits någon mer text efter de två sista i-runorna till höger ens när stenen var hel.

Runföljden **iar** kan tolkas på åtminstone två sätt. En möjlighet är att det rör sig om en återgivning av det runsvenska ordet *er*, *es*, som i inskrifterna uppträder i skiftande former som **iar**, **ir**, **ar**, **er**, **is**, **es**, **as** etc. En skrivning **iar** för detta ord är visserligen endast känd från den försvunna och dessutom ytterst dubiösa ”Järnsta-stenen” (Ög 60†), som dessutom kanske aldrig har existerat (se Lerche Nielsen 2010, s. 229f), men eftersom Öpir ofta använder **r** för /r/ så

är en sammanställning med *er*, *es* fullt möjlig. Ordet har i utgåvorna av *Sveriges runinskrifter* i regel uppfattats som ett (anaforiskt) pronomen med betydelsen 'han; som' (se t.ex. SöR, s. 412, GR 2, s. 250). En översättning med "han" skulle i detta fall ge utmärkt mening om man antar att **inkikiar** återger en akusativform: "Finnvid, Ragnfrids son, lät, han som ägde Ingegärd [etc.]". Samtidigt är det rätt omtvistat om *er*, *es* verkligen har haft denna betydelse i runsvenskan. Evert Salberger (1994; 1997) har nämligen utförligt argumenterat för att det i runinskrifterna handlar om en relativpartikel, som i de allra flesta fall kan översättas med "som".

Det nu framkomna exemplet på U 115 skulle alltså kunna utgöra ett starkt argument för den traditionella uppfattningen av *er*, *es* som ett anaforiskt pronomen. Runföljden [**ia**]**r** kan ju i detta fall inte gärna återge ett ord som betyder 'som', när det följande ordet *sum* har denna betydelse. Studerar man lite närmare hur *er*, *es* förekommer i de svenska runinskrifterna blir man dock mer tveksam. Ordet är ganska välbelagt i Småland, Västergötland, Östergötland och Södermanland, dvs. i landskapen upp till Mälaren (se tabell 2 i Stroh-Wollin 1997, s. 124). I Uppland är det däremot mycket sällsynt. För varianten *er* finns bara ett enda belägg (U 1028) och det har där uppenbarligen relativ betydelse: **kup suiki · þa ir h[**a**]n sui[k]u** *Guð sviki þā er hann sviku* "Gud svike dem som svek honom". I övrigt förekommer i Uppland endast varianten *es*, som med säkerhet är belagd i sju inskrifter och då med skrivningen **is** (U 136, U 439†, U 654, U 661, U 778, U 802, U Fv1992;166). Av dessa utgörs inte mindre än fem av Ingvarsstenar. Dessa bör om den traditionella dateringen av Ingvarståget stämmer tillhöra tiden strax före 1050 och av allt att döma ska även U 136 och U 802 föras till ungefär samma tid nämligen 1000-talets andra fjärdedel. I dessa inskrifter kan *es* – möjligen med undantag för satsen *Es kunni val knærri stýra* "Han kunde styra skeppet väl" på U 654 – både översättas med "han" och "som". Betydelsen 'han' uttrycks annars i de uppländska runinskrifterna antingen med det demonstrativa *sā(r)* (i det äldsta skiktet av runstenar från början av 1000-talet) eller med det personliga pronomenet *hann* (mer än 90 vikingatida belägg). Mot

bakgrund av detta vore det rätt förvånande att finna ett *iar* med betydelsen 'han' i en ristning som av ornamentiken att döma tillhör början av 1100-talet (se nedan).

Det verkar därför sannolikare att Runbystestens [**ia**]**r** i stället ska uppfattas som adverbet *hēr* 'här' med brytning av *e*-vokalen och bortfall av initialt /h/. Ordet är i exakt denna skrivning också belagt på ett par av Öpirs signerade stenar. I det ena fallet ingår det i en "gravformel" **iar likr · serifr Hiar liggr Særeifr** "Här ligger Särev" (U 541), som antas vara kalkerad på det latinska *hic iacet...* "Här ligger...". I det andra fallet (U 973) är texten defekt och innebörden är därför ganska oklar: **· in · iar ati · rikr · hū-...**, vilket (i UR 4, s. 118) har uppfattats som *En hiar ätti rīkr...* "Men här hade den mäktige...". Något exempel på att Öpir har använt adverbet *hēr* 'här' i en resarformel har inte tidigare påträffats. Den närmaste parallellen finns i stället på runstenen U 912 Börje kyrka, som är attribuerad till runristaren Grim skald och där texten lyder (jfr UR 4, s. 648):

**si[kfir]uþr : lit : hi : rīsa : at : burkair :
fopur sin**

Sigfrøðr lēt hēr ræisa at Borggæir, faður sinn.

"Sigfröd lät här resa efter Borgger, sin fader."

På U 115 kan det dock endast ha stått *lēt hēr* "lät här" utan något huvudverb, vilket måste vara ett elliptiskt uttryck för "lät göra minnesmärket här" eller liknande. Förkortade resarformler av liknande typ är inte helt okända, även om de annars aldrig är så lakoniska som i detta fall. Här kan exempelvis anföras texten på U 917 Jumkils kyrka, som kan återges på följande sätt (jfr UR 4, s. 659):

**ernfastr · uk · stinbiarn · þorstin litu · at
iurunt · fapur sin tiselfr**

*Ærnfastr ok Stæinbiörn, Þorstæinn lētu at
Iorund, faður sinn. Dīsælfr.*

"Arnfast och Stenbjörn, Torsten lät efter Jorund, sin fader. Disälv."

I denna inskrift har inte bara resarformeln reducerats till *lētu at* "lät efter" utan det avslutande kvinnonamnet *Disælfr*, som är ristat i motsatt riktning mot den övriga texten, står förmodligen som ett förkortat uttryck för "och Disälv efter sin make" (UR 3, s. 659f, se även Källström 2007, s. 127f). Intressant i sammanhanget är att denna sten av allt att döma ska attribueras till just Öpir (se Axelsson 1993, s. 109 med hänvisningar, annorlunda hos Åhlén 1997, s. 165f).

Exempel på förkortade resarformler förekommer även i inskrifter av andra ristare (t.ex. Sö 248, Sm 149, U 40, U 52, U 93†, U 742). I de fall där inskriften innehåller två resarformler kan förkortade varianter ibland uppträda i den senare av dessa, som t.ex. på U 288 Vik, Hammarby socken:

**olafr · uk · kunilr · litu · raisa · stain · eftir
· kuna · sun · sin · uk · ketil · lit · eftir ·
broþur · sin · ybir · risti · runa**

*Ölafr ok Gunnhildr lētu raisa stein æftir
Gunnna, sun sinn, ok Ketill lét æftir bróður
sinn. Öpir rísti rúna(R).*

"Olov och Gunnhild lät resa stenen efter Gunne, sin son, och Kättil lät efter sin broder. Öpir ristade runorna."

Även denna ristning är utförd av Öpir och ytterligare exempel finns i flera av hans inskrifter som U 142, U 311 och U 933. Det unika med U 115 är dock att den förkortade resarformeln inte följs av någon preposition och namnet på den som stenen har tillägnats. Det är därför oklart vilket syfte inskriften egentligen har haft. Tanken att något av misstag har blivit utlämnat i texten och att slutet därför är ofullbordat måste fortfarande ses som en möjlighet. Det är också tänkbart att ristaren har avsett att fortsätta resarformeln efter den långa relativsatsen, men av någon anledning aldrig fullfört denna tanke. Det är väl känt att just ristaren Öpir ofta utlämnar en eller ett par runor i slutet av sina inskrifter (se t.ex. Åhlén 1997, s. 114f) och han har vid ett tillfälle till och med blivit påkommen med att inte ha ristat, utan bara målat vissa delar av motivet (se UR 4, s. 580f). Om så har varit fallet även på U 115 måste det här ha gällt en

betydande del av texten och enligt Wessmans teckning (fig. 5) även själva runslingan nedtill till höger på stenen.

Samtidigt kan det vara värt att pröva om det ändå inte går att läsa texten som avslutad. Relativsatsen måste i så fall ha sitt korrelat i den föregående huvudsatsen *Finnviðr, sunn Ragnfríð(ar)*, *lét hēr* och detta kan inte gärna vara något annat än det inledande mansnamnet. Finnvid har i så fall varit den som Ingegärd "ägte", dvs. var gift med. Om båda makarna får vi också upplysningar om deras föräldrar. Finnvid var son till Ragnfrid, medan Ingegärd var dotter till Kvick, som kan ha haft en hustru med namnet Finna (eller möjligen Finnvi). Eftersom verbet står i preteritum får man väl anta att Ingegärd är död och att det är henne som stenen har tillägnats. Läst på detta sätt får texten ett sammanhang även om den är ovanligt omständligt formulerad.

Släktförhållandena spelar uppenbarligen en stor roll i denna inskrift, vilket kan misstänkas ha arvsrättsliga orsaker. Att en man, och särskilt när han uppträder som runstensresare, framhåller släkterelationen till sin mor är ovanligt, men ingalunda okänt. Ett exempel finns på U 897 vid Norby i Uppsala, där Sigvid, Gillögs son, har ristat runor till minne av sin svärmor Ragnälv. Ett skäl till att modern nämns i stället för fadern kan bero på att hon hade högre social status, vilket exempelvis var fallet med den danske kungen Sven Estridsson. Ett annat kan ha varit att hon (till skillnad mot fadern) var i livet när ristningen tillkom.

Det är knappast för djärvt att anta att inskriften på U 115 har något att göra med ägarförhållandena till gården Runby efter hustruns frånfälle, men vilken av de två familjerna som har varit den ursprungliga ägaren går inte att avgöra utifrån texten. Vid Runby finns som nämnts också det berömda runblocket U 114 (fig. 6), som är ristat på två sidor. Inskriften har av Elias Wessén (i UR 1, s. 167) lästs och tolkats på följande sätt:

**ikriþ · l[i]t · laþbo · kiara · auk · stain ·
haku[a eftir] ikim[a]r þō[ta s]in · auk ·
eftar · tan · auk · eftir · baka · suni · sina**

Fig. 6. Framsidan av runblocket U 114 vid Runby. Foto: Magnus Källström. – The front face of the runic boulder U 114 at Runby.

· þair byku · i rynby · auk · bo atu ·
[kr]istr · ialbi · saļu · þai[r- ·] þit skal · at
minum · mana · miþan · min li[fa]

*Ingrid let ladb[r]o gæra ok stæin haggva æftir
Ingimar, bonda sinn, ok æftir Dan ok æftir
Banka(?), syni sina.*

*Þeir byggu i Runby ok bo attu. Kristr hialpi
salu þeir[a]. Þæt skal at minnum manna,
meðan menn lifa.*

”Ingrid lät göra ladbbron och hugga stenen
efter Ingemar, sin man, och efter Dan och
efter Banke, sina söner.

De bodde i Runby och ägde där gård.
Krist hjälpe deras själ. Detta skall vara till
minne av männen, så länge människor
leva.”

Ristningarna har alltså tillkommit på initiativ
av en kvinna Ingrid till minne av hennes make
Ingemar och deras söner Dan och Banke (eller
Bagge), som alla har bott i Runby där de också
har ägt gården. Vad som avses med en ”ladbro”
(på stenen ristat **lapbo**) har diskuterats (se re-
ferat i UR 1, s. 170f), men sannolikt handlar
det om en uppbyggd vägbank. Ett motsvarande
ord har även gett upphov till ortnamn som
Läby utanför Uppsala och *Lärbro* på Gotland
(se t.ex. Brink 2000, s. 38f med hänvisn.; SOL,
s. 212–213). Några spår av denna konstruktion
vid Runby har dock inte kunnat upptäckas trots
en arkeologisk provundersökning vid runblocket
1967 (Ambrosiani 1967) och flera besiktningar
gjorda i samband med schaktningsarbeten intill
ån (Damell 1969; Sabel 1987).

Ornamentiken på runblocket visar överens-
stämmelser med flera ristningar i trakten (t.ex.

U 277, U 284, U 304) och det är därför troligt att ristningen ska tillskrivas en av de runristare som bar namnet Sven, vilket märkligt nog inte tidigare verkar ha noterats. Runblocket bör av ornamentiken att döma vara äldre än runstenen vid Runby. Enligt Anne-Sofie Gräslunds typologi ska U 114 föras till Pr 4, medan U 115 tillhör Pr 5 (stilbestämningarna hämtade från söktjänsten Runor, beträffande typologin se t.ex. Gräslund 2006). Stilgruppen Pr 4 har i absoluta årtal daterats till ca 1070–1100, medan Pr 5 anses tillhöra perioden ca 1100–1130. Det kan alltså ligga ungefär en generation mellan de båda ristningarna.

Tydligt är att Ingrid överlevde både sin man Ingemar och deras gemensamma söner. Namnet *Ingigærðr* på U 115 innehåller samma förled som *Ingimarr* och *Ingridr* (< *Ingifrðr*) och utifrån vår kunskap om de vikingatida namngivningsprinciperna, där variationen spelade en viktig roll, är det tänkbart att de har tillhört samma släkt. Ingegärd kan i så fall ha varit Ingemars syster eller kanske hellre Ingrids dotter i ett andra äktenskap. I det senare fallet måste man i så fall ge upp den ovan föreslagna tolkningen *ok Finnu* och i stället anta att *finuii* svarar mot en ofullbordad form av namnet *Finnviðr*, som måste ha inlett en likaledes ofullbordad sats. Vad denna del av inskriften var tänkt att innehålla kommer vi aldrig att få veta.

Redan Dybeck har i sin reseberättelse 1861 (s. 5) kommenterat kombinationen av de personnamn som finns på det fragment av U 115 som han kände till: "Rahnfrid eller Raknfrid är ett sällan förekommande namn och finnes tillsammans med Finvid m. fl. namn på den stora runhällen invid Granby [= U 337] [...] i Orkstads socken, Seminghundra härad." Även namnet *Ingigærðr* förekommer på denna runhäll. Med en sådan namnöverensstämmelse skulle det ligga nära till hands att anta att det handlar om samma personer, men det sätt som relationerna återges på Granbyhällen talar emot detta. Hällen är nämligen tillägnad en Finnvid, medan Ragnfrid är en av dem som har tagit initiativ till ristningen (se UR 2, s. 72). Ingegärd nämns i den senare delen av texten där ytterligare ett antal personer som ristningen har tillägnats räknas upp, men där relationerna inte redovisas.

För att det ska kunna föreligga en identitet med personerna på Runbysten måste Ragnfrid ha överlevt sin son, vilket givetvis är fullt möjligt. Stötestenen är att U 115 i så fall måste ha tillkommit tidigare än U 337, något som verkar mindre troligt. U 337 har förts till Pr 4 och är dessutom signerad av ristaren Visäte, vars verksamhet till stor del måste ligga före Öpirs.

Namnet *Finnviðr* finns belagt i sammanlagt åtta uppländska runinskrifter, medan *Ragnfrðr* förekommer i sju. Antalet namnbärare är dock färre, eftersom några av beläggen uppenbarligen avser en och samma person (t.ex. *Finnviðr* i U 130 och U 433 och *Ragnfrðr* i U 346† och U 356). Namnet *Ingigærðr* förekommer i 13 uppländska inskrifter och har alltså varit något vanligare. Även om samtliga tre är variationsnamn, där namnlederna kunde kombineras helt fritt visar de ett tydligt geografiskt mönster. Beläggen för de mer sällsynta namnen *Finnviðr* och *Ragnfrðr* återfinns alla inom ett begränsat område som i huvudsak faller inom det gamla Attundaland (fig. 7). Det ligger nära till hands att anta att dessa namn har traderats inom vissa familjer, som säkerligen också har varit hopgifta på olika sätt. Bland dessa fanns också flera stora jordägare. Om Granbyhällens Finnvid sägs att *Hann ætti æinn allt fyrst* "Han ägde ensam allt först" och den Finnvid som figurerar på U 130 och U 433 länkar samman gården Nora i Danderyd med Älgesta i Husby-Ärlinghundra. Namnet *Ingigærðr* påträffas däremot över en större del av Uppland. Att det även i detta fall kan handla om ett högstatusnamn framgår av att det bars av en av Olof Skötkonungs döttrar, som blev gift med den ryske storfursten Jaroslav (se SMP 3, sp. 683 med hänvisningar). Kanske har namnet också vunnit popularitet genom uppkallelse efter henne. I de vikingatida runinskrifterna förekommer det nämligen i stort sett bara i Uppland. Det enda belägget utanför detta landskap finns på Sö 288 vid Hägelby i Botkyrka socken, strax söder om Stockholm, medan de föregivna exemplen på Sö 35 och Sm 152 helt säkert ska förklaras annorlunda (Larsson 2002, s. 56, 62 not 39, 100).

Ingegärds far *Kvikr* har däremot burit ett namn av enklare typ, som är bildat till adjektivet (fvn.) *kvikr* 'levande', 'livlig' (NRL, s. 154) och alltså snarast ett ursprungligt binamn. Förutom

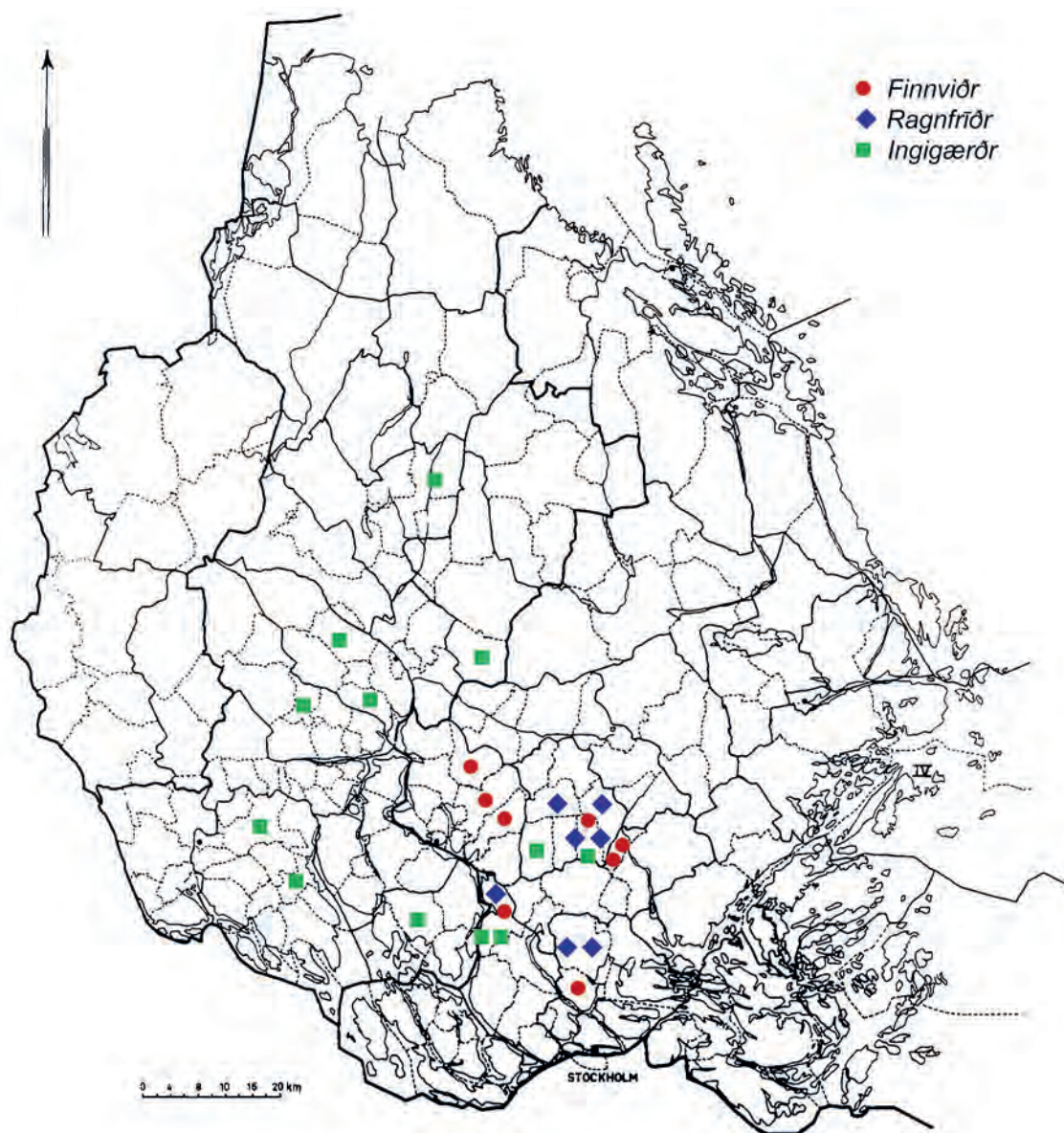

Fig. 7. Den geografiska spridningen av namnen *Finnviðr*, *Ragnfridr* och *Ingigærðr* i Uppland enligt run-inskrifterna. Karta: Magnus Källström. – The geographical distribution of the personal names *Finnviðr*, *Ragnfridr* and *Ingigærðr* in Uppland according to the runic inscriptions.

i två ristningar i Sorunda (Sö 220 och Sö 222) i Södermanland, har det även funnits på ett par uppländska runstenar, som båda numera är försvunna (U 174† Österåkers kyrka och U 452† Hova, Odensala socken).

Om det har funnits en släktförbindelse mellan de personer som nämns på U 114 och U 115 på det sätt som ovan har föreslagits, måste Finnvið på U 115 ha gift in sig i den släkt som tidigare ägde Runby. Redan S. H. Adlersparre (1916, s. 18) har i sina vidlyftiga och minst sagt speku-

lativa resonemang kring släktförbindelserna på de mälardalska runstenarna satt denne Finnvid i samband med den s.k. Rumbyätten, där namnet Finnvid har traderats. Runby var i slutet av 1200-talet också sätesgård för Filip Finnvidsson (DMS 1:7, s. 265) och en dotter till honom var Ingegärd Filipsdotter, som blev gift med riksrådet och riddaren Magnus Gregersson. Att namnen *Finnvid* och *Ingegärd* har använts inom denna frälse-släkt tyder på att det kan handla om samma ätt som på U 115, vilket givetvis har iakttagits tidigare (bl.a. av Hugo Sabel 1992).

Detta möjliga samband med en senare frälse-släkt aktualiserar frågan vad som avses med det *bō* som Ingemar och hans söner ägde i Runby och om det kan ha varit något mer än bara en gård eller by. Enligt Wessén (i UR 1, s. 169) handlar det här om ”två allitererande uttryck med väsentligt samma innebörd” och han vill därför inte uppfatta *bō ättu* som något ”annat än en omskrivning för *byggu*, en stilistisk variation för att ge satsen tyngd och fyllighet”. Tidigare hade Erik Brate (i Brate & Bugge 1887–1891, s. 88) översatt partiet med ”De bodde och egde gård i Rundby”. Otto von Friesen (1913, s. 59) har i stället valt översättningen ”De bodde i Runby och hade där hushållning”, vilket tyder på att han i *bú* lagt någon av de betydelser som ordet kan ha i fornvästnordiskan nämligen ’Landeendom, paa hvilken nogen fører eller lader føre egen Husholdning’ eller ’Husholdni[n]g paa Landsbygden med alt hvad dertil hører eller udkræves’ (Fritzner 1, s. 205). I fornvästnordiskan betyder *eiga bú* ’drive gård’ (ONP s.v. *bú* n.).

Uttrycket på Runbyblocket har som bekant en motsvarighet i en ristning i fast berg vid Näs i Frösunda socken (U 348), som lyder: **an • ati bo • i þorsulmi • ok i rolstam • -kiblip**. Detta har i UR (2, s. 91) tolkats som *Hann atti bo i Þorsholmi ok i Rolstam* [s] *kiblið* ”Han ägde gård i Torsholma och skeppshjälp i Rolsta”.

Dessa två ristningar är de enda uppländska runinskrifter där ordet *bō* förekommer och stavningen med **o** visar tydligt att det inte kan handla om ordet *bȳr* ’gård; by’, som ju antingen skrivs **bu** eller **by**. I det fornsvenska lagspråket kunde *bo* avse såväl ’gård, hemman’ som ’lös egendom’ och ’boskap, fäkreatur’ (Schlyter). Det ligger även till grund för ortnamnelementet *bo*, som har

haft flera olika funktioner (se SOL, s. 40f). I ett uppländskt sammanhang ligger det närmast till hands att tänka på de bebyggelser med det enkla namnet *Bo* som uppträder på flera platser intill vattenlederna i den östra delen av landskapet och som har tolkats som kungliga förvaltningsgårdar med funktioner inom ledungsväsendet (se t.ex. Ståhle 1946, s. 177f not 1; Gustavson 1987, s. 141f; Hellberg 2013, s. 12f). Sigurd Rahmqvist (1994, s. 109) har dock framhållit att dessa *Bo*-gårdar under medeltiden är stormannagårdar knutna till frälset och han vill därför i stället uppfatta *Bo* som ”namnet på huvudgården i ett mindre gods-komplex”. Även om både Runby och Torsholma under vikingatiden låg intill kommunikativt viktiga vattenleder skulle tolkningen av inskrifternas *bō* som just ’huvudgård’ i dessa fall ge en god mening. Förmodligen var detta något annat än en ordinär gård i området, vilket också kan ha motiverat att en sådan uppgift har inkluderats i de annars mycket ordknappa runstenstexterna.

Stenens ursprungliga placering

Det är inte osannolikt att runstenen U 115 ännu på 1700-talet befann sig på eller nära sin ursprungliga plats, vilket alltså var i gårdet strax väster om gården Nedra Runby. Det kan samtidigt noteras att stenen har ett mycket litet fotstycke (se fig. 2) och det är därför osäkert om den ursprungligen har varit rest på vanligt sätt. Stenen bör i oskadat skick också ha varit relativt liten. Den ursprungliga höjden kan beräknas till ca 1,4 m och bredden till 1,3 m.

Stenen påminner på flera sätt om runstenen U 914 vid Ströja i Börje socken. Denna sten har en närmast kvadratisk form, likartad ornamentik och ganska blygsamma dimensioner (1,51 × 1,12 m enligt UR 3, s. 652). Dessutom saknar stenen fotstycke. Enligt uppgifter från Richard Dybeck låg den när han besökte platsen 1863 ”invid och på östra sidan om en urgrafven ättehög” (Dybeck 1860–1876 1, s. 25, nr 154), vilket tydligen avser en 15 meter stor gravhög (Raä Börje 67:2/L1943:446), som ännu finns kvar på platsen. Wessén (i UR 3, s. 652) utesluter inte att detta kan ha varit ”stenens ursprungliga läge” och han tänker sig att den antingen har ”legat på marken eller ock har den varit rest i lutande

ställning med hjälp av stödjande stenar i ryggen”. I detta fall rör det sig visserligen om en betydligt tjockare sten, men det är inte omöjligt att U 115 ursprungligen kan ha varit arrangerad på ett liknande sätt. Om stenen har haft något samband med någon gravläggning går däremot inte att avgöra och det kanske är mindre troligt, eftersom de kända gravfälten vid Nedra Runby ligger söder och nordost om bytomten (fig. 8). Däremot kan man tänka sig att stenen har haft sin plats intill en senare försvunnen vägsträckning som har fortsatt förbi gården mot nordost till runblocket U 114, där passagen över ån och den i inskriften omtalade ”ladbron” rimligtvis har funnits.

Det kan i detta sammanhang vara värt att även uppmärksamma en tredje ristning vid

Runby, nämligen U Fv1977;162A (fig. 9), som finns på ovansidan av ett större stenblock beläget ca 70 m sydväst om runblocket U 114. Ristningen upptäcktes vid midsommartiden 1976 av två tolvåriga skolpojkar, Christer Österberg och Dan Linde. Den granskades samma år av Helmer Gustavson (1976), som med ledning av vittring och linjeföring bedömde den som mycket gammal och förmodligen samtida med runblocket U 114. Vid publiceringen (i Gustavson & Strid 1977, s. 162) gav han följande karakteristik av den:

Ristningen ger ett ganska klumpigt intryck. Till följd av flagring och bortspjälkning saknas nu djurets huvud. Någon runinskrift har aldrig varit inhuggen i

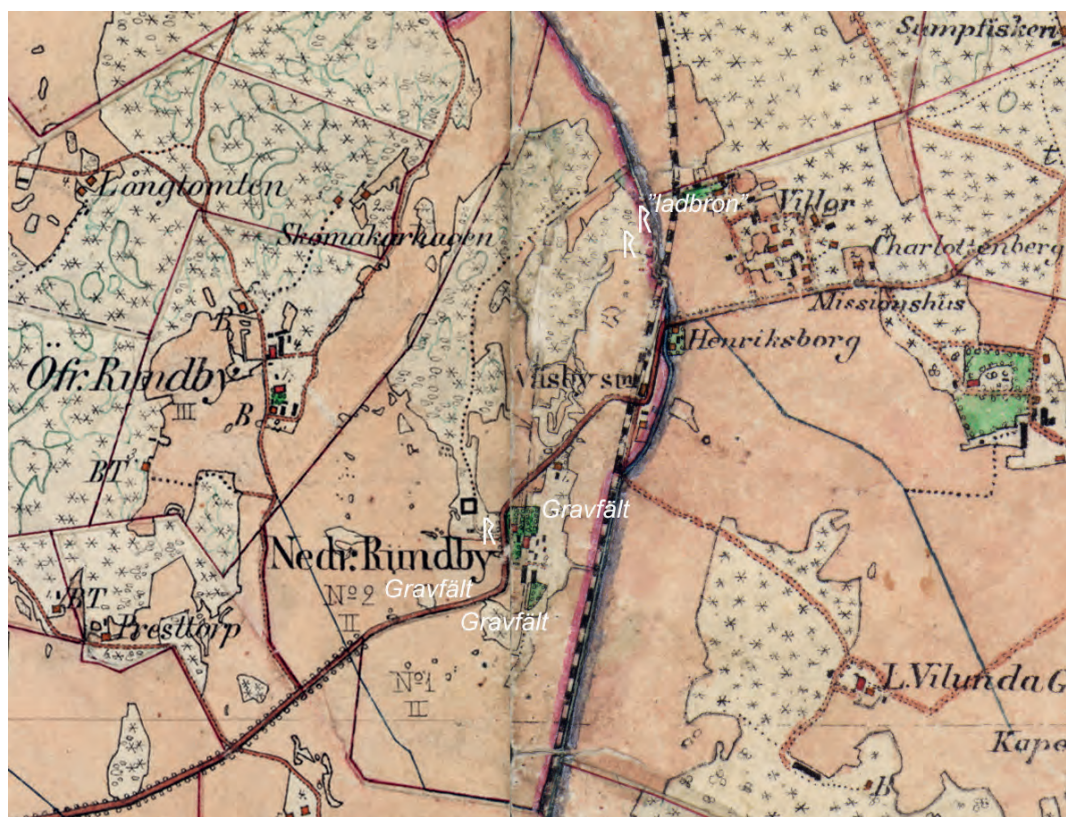

Fig. 8. Runstenar och gravfält vid Nedra Runby inlagda på den Häradsekonomiska kartan 1901–1906. Foto: Lantmäteriet. – Runestones and burial grounds at Nedre Runby marked on the older economic map from 1901–1906.

Fig. 9. Den ofullbordade runristningen U Fv1977;162A vid Runby. Foto: Helmer Gustavson 1977 (ATA).
– The unfinished rune-carving U Fv1977;162A at Runby.

ristningsytan, utan ristningen har enbart haft ornamental karaktär. Något direkt samband mellan nyfyndet och U 114 har inte kunnat konstateras.

Utformningen med en kantföljande runslinga talar dock emot att ristningen enbart skulle ha ornamental karaktär. Troligare är att det handlar om en planerad runristning som av någon anledning inte har blivit fullbordad.

Även denna ristning var känd redan av Wessman. På samma sida där han har avbildat U 115 finns nämligen också en inklistrad teckning av

denna ristning (fig. 10), vilken bär påskriften: ”denna figur fins wid ned Runby i gärdet på en stor sten, bredewid Kohagen, där den i två skurne N° 165 [= U 114] ligger.” Teckningen har rimligtvis tillkommit vid samma tillfälle som han avbildade U 115, dvs. i september 1758.

Att den ofullbordade ristningen är vikingatida råder det ingen tvekan om och av rundjurets huvud – som faktiskt till stora delar är bevarat (fig. 9) – framgår att den bör räknas till Gräslunds stilgrupp Pr 4. Den är följaktligen ungefär samtida med det stora runblocket U 114. Sannolikt har denna påbörjade ristning tillsammans

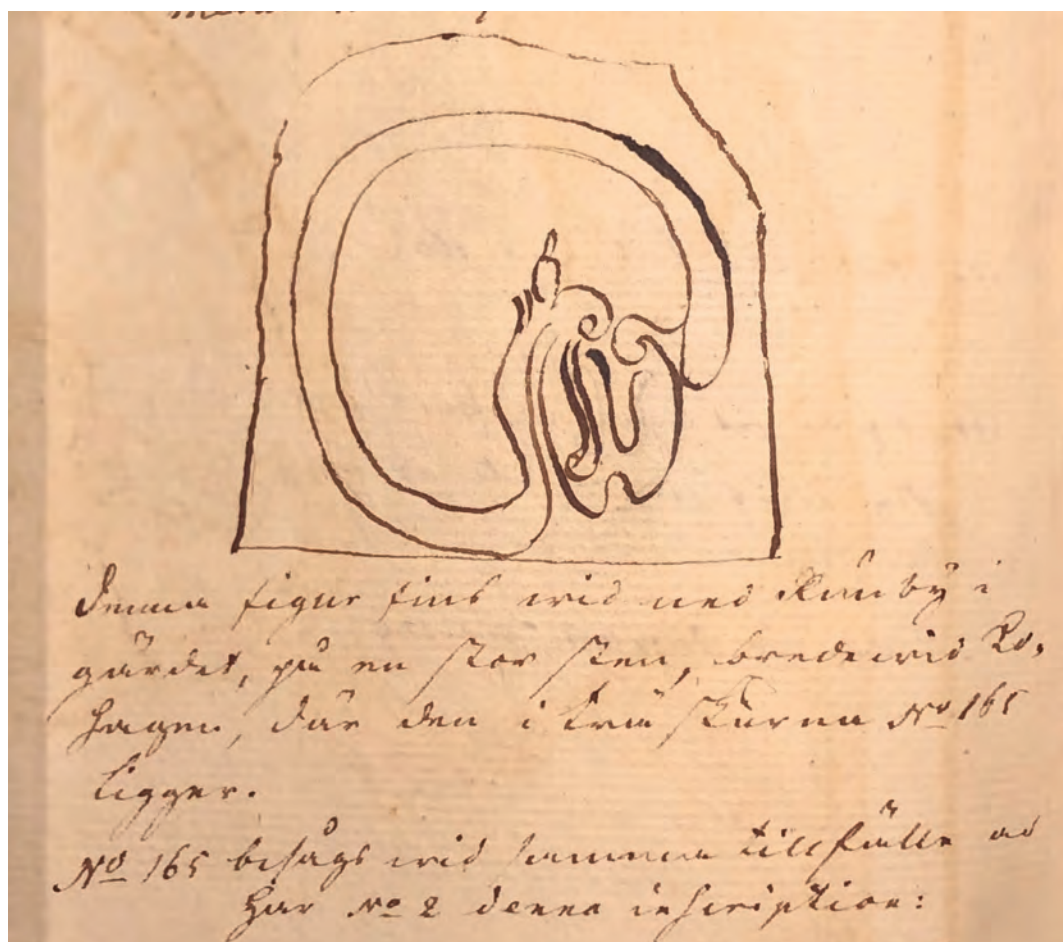

Fig. 10. Nils Wessmans teckning av runblocket U Fv1977;162A vid Runby i handskriften Fm 65 i Kungliga biblioteket, Stockholm. Foto: Magnus Källström. – Nils Wessman's drawing of the runic boulder U Fv1977;162A at Runby in the manuscript Fm 65 in the Royal Library, Stockholm.

med detta legat intill en vägsträckning som under vikingatiden har lett ned mot gården, men som har försvunnit när passagen över ån lades längre söderut. Det senare är säkert skälet till att platsen för runblocket U 114 under en period var helt okänd. Wessman såg det visserligen 1758 i "Kohagen", men Richard Dybeck (1866, s. 9) sökte det under flera år innan han 1866 lyckades återfinna det.

Det verkar rimligt att även U 115 har haft sin plats intill denna antagna vägförbindelse, fast då ungefär 750 meter åt sydsydväst. Kanske har det funnits en tanke att de tre stenarna skulle bilda ett mer sammanhållet monument över gårdens tidigare inbyggare. Det märkliga är att två av dem inte har blivit fullbordade.

Slutord

Genom olika lyckliga omständigheter har vi nu en helt ny uppfattning av runstenen U 115 och dess inskrift. Den senare bör enligt det ovan skrivna läsas och tolkas på följande sätt (med runorna inom [] supplerade efter äldre källor):

**finuiþr · sun · rahnfrīþ · lit [· ia]r · sum ·
hati · inkikiar · uk · t[ot]ir kuiks · uk · finuii**

*Finnviðr, sunn Ragnfrīð(ar), lēt hiar, sum ātti
Ingigærðr ok dōttir Kvīks, ok Finnvi(ðr?) (...).*

"Finnvid, Ragnfrids son, lät här (göra minnesmärket) – som Ingegärd ägde och Kvicks dotter – och Finnvid(?) (...)."

Att texten i huvudsak har haft detta innehåll gick att utröna genom en närmare analys av de ännu bevarade fragmenten, men för förståelsen av ett av de förlorade partierna är de äldre uppteckningar som nu har uppdagats helt avgörande. Varken kyrkoherden Olof Törnbohm eller antikvarien Nils Wessman tillhör de mer namnkunniga runstensundersökarna i Uppland och deras i detta fall mycket viktiga iakttagelser finns på undanskymda ställen i den antikvariska litteraturen, vilket förklarar varför de har förblivit okända. Tillsammans med de bevarade runstenarna ger de inte bara möjligheter att resonera om familjerelationerna på Runby i vikingatidens slutskede, utan bidrar också till kunskapen om en del av tidens kulturlandskap. Detta visar på

den stora betydelsen av det äldre dokumentationsmaterialet även för dagens forskning.

Referenser

- Adlersparre, S. H., 1916. Omkring Sigurdsstenarna. *Personhistorisk tidskrift* 18:3:1–30.
- Ambrosiani, B., 1967. Rapport över en provundersökning i anslutning till runblocket nr 45, U 114 vid Nedra Runby, Eds socken Uppland (ATA dnr 7187/68).
- ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Brate, E. & Bugge, S., 1887–1891. *Runverser*. Stockholm.
- Brink, S., 2000. Forntida vägar. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 39:23–64.
- Damell, D., 1969. PM ang. ladbron vid runblocket, Eds sn, Uppland, 21/1 1969 (ATA ad7187/68).
- DGP = *Danmarks gamle Personnavne*. Udg. af G. Knudsen, M. Kristensen & R. Hornby. 1. Fornavne. 1936–1948. 2. Tilnavne. 1949–1964. København.
- DMS = *Det medeltida Sverige*. 1972–. Stockholm.
- Dybeck, R., 1860–1876. *Sveriges runurkunder*, 1–2. Stockholm.
- 1861. Reseberättelse 1861 (ATA).
 - 1863. Reseberättelse 1863 (ATA).
 - 1866. Reseberättelse 1866 (ATA).
- Fl 9 = Blandade lik- och runstenar under Hadorphs inseende ritade af D[aniel] St[tahl]. (KB)
- Fm 65 = Johan Göransson, Bautil med marginalanteckningar m.m. (KB)
- von Friesen, O., 1913. *Upplands runstenar: En allmänfattlig öfversikt*. Uppsala.
- Fritzner = Fritzner, J., 1886–1896. *Ordbog over det gamle norske Sprog*, 2. Kristiania.
- GR = *Gotlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson, Elias Wessén & Elisabeth Svärdström, 1–2. Stockholm 1962–1978.
- Gräslund, A.-S., 2006. Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. Stoklund, M. (ed.). *Runes and their secrets: Studies in runology*. Copenhagen.
- Gustavson, H., 1976. Rapport till Riksantikvarieämbetet den 20/8 1976 (ATA dnr 4666/76).
- 1987. Husby och Bo gård: Två ortnamn och två runinskrifter, *Runor och runinskrifter: Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985*. Stockholm.
- Gustavson, H. & Strid, J. P., 1977. Runfynd 1976. *Fornvännen* 71:157–164.
- Hellberg, L., 2013. Ortnamnen och den forntida sveastaten: Presentation av ett forskningsprojekt. *Namn och Bygd* 101:9–31.
- Jansson, S. B. F., 1951. Rapport till Riksantikvarieämbetet den 28/5 1951 (ATA dnr 2600/51).

- 1954. Uppländska, småländska och sömländska runstensfynd. *Fornvännen* 49: 1–25.
 - 1956. Skrivelse till Riksantikvarieämbetet 27/4 1956 (ATA dnr 2904/56).
- Källström, M., 2007. *Mästare och minnesmärken: Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Stockholm.
- Larsson, P., 2002. *Yrrunan: Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. Uppsala.
- Lerche Nielsen, M., 2010. "He Landed on the Island of the Goths." Haunted by Phantom Inscriptions. *Futhark: International Journal of Runic Studies* 1:225–248.
- Lind, E. H., 1905–1915. *Norsk-isländska dopnamn och fingerade namn från medeltiden*. Uppsala.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*, Københavns universitet. <<https://onp.ku.dk/onp/onp.php>>
- Owe, J., 1997 (rev. 2006), Runfynden i Eds socken. Otryckt manuskript (kopia på Runverket).
- Peterson, L., 1980. Till frågan om den gamla genitivformen av nordiska mansnamn på -marr. *Namn och Bygd* 68:86–92.
- 1981. *Kvinnonamnens böjning i fornsvenskan: De ursprungligen starkt böjda namnen*. Uppsala.
- Rahmqvist, S., 1994. Ortnamn påverkade av administration i äldre tid. Ulfsparré, G. (red.). *Ortnamn värda att värda: Föredrag från Riksantikvarieämbetets symposium Ortnamnskultur*. Stockholm.
- Runor = Söktjänsten Runor, Riksantikvarieämbetet. <<https://app.raa.se/open/runor/search>>
- Sabel, H., 1951. Skrivelse till "Dr. Gustavsson" [Riksantikvarieämbetet] 6/7 1951 (ATA dnr 3408/51).
- 1987. Skrivelse till Riksantikvarieämbetet 6/12 1987 (Runverkets handarkiv).
- 1992. Filip Röde Finnvidsson av Runby. Runby i Eds socken och släkten Finnvidsson: Ett försök att sammanställa uppgifter om släkten och byarna från 1000-talet till 1600-talet. (Kopia på Runverket, Stockholm.)
- Salberger, E., 1978. *Runsvenska namnstudier*. Stockholm.
- 1983. Hulmfas-- och Inkikar. Två runsvenska kasusformer av personnamn. *Namn och bygd* 71:17–39.
- 1994. Relativsats på Dalum-stenen. *Västgötalitteratur* 1994:19–38.
- 1997. Subjekten i Dalum-stenens relativsats. *Västgötalitteratur* 1997:7–22.
- Sm + nr = nummer i *Smålands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Ragnar Kinander. 1935–1961. Stockholm.
- SMP = *Sveriges medeltida personnamn*. 1967–. Uppsala.
- SOL = *Svenskt ortnamnslexikon*. M. Wahlberg (red.), 2003. 2. reviderade uppl. Uppsala.
- Stroh-Wollin, U., 1997. Vad betyder regional-kronologisk variation? Fallet *vas/var, es/er*. *Blandade runstudier* 2. Uppsala.
- Ståhle, I., 1946. *Studier över de svenska ortnamnen på -inge på grundval av undersökningar i Stockholms län*. Uppsala.
- Sö + nr = nummer i SöR.
- SöR = *Södermanlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate & Elias Wessén. 1924–1936. Stockholm.
- U + nr = nummer i UR.
- UR = *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson, 1–4. 1940–1958. Stockholm.
- UÄH = *Uppsala ärkestifts herdaminne* 1–4. 1842–1893. Uppsala.
- Åhlén, M., 1997. *Runristaren Öpir. En monografi*. Uppsala.
- Ög + nr = nummer i *Östergötlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate. 1911–1918. Stockholm.

Summary

When the antiquarian Richard Dybeck visited Ed parish, Uppland, in 1861 he discovered a previously unrecorded runestone fragment in the foundation of a building at the farm of Runby. The fragment disappeared later and when the inscription was published as U 115 in *Upplands runinskrifter* in 1940 the description was based solely on Dybeck's account. At the beginning of the 1950s the fragment was rediscovered together with four additional fragments when an old building was demolished at Nedra Runby.

The find was first published in 1954 by Sven B. F. Jansson. He was unable to find a direct fit between the five fragments, and it has later even been questioned whether they all belong to the same stone. A closer examination shows, however, that they represent a nearly complete runestone with only a few runes missing in the gaps between the fragments (see fig. 2). This reconstruction is confirmed by some previously unrecognized accounts from the 18th century including a drawing of the stone made by the antiquarian Nils Wessman in 1758 (figs. 3–5).

The inscription can then be rendered as follows (with the runes inside square brackets based on earlier accounts):

**finuiþr · sun · rahnfrīþ · lit [· ia]r · sum ·
hati · inkikiar · uk · t[ot]ir kuiks · uk · finuii**

*Finnviðr, sunn Ragnfrīð(ar), lēt hiar, sum ātti
Ingigærðr ok dōttir Kviks, ok Finnvi(ðr?) (...).*

“Finnvid, Ragnfrid's son, had (this memorial made) here – who Ingegärd owned (i.e. was married to) and Kvik's daughter – and Finnvid(?) (...).”

The formulation of the inscription is very unusual with the extreme reduction of the memorial formula to the phrase *lēt hiar* and the insertion of the long relative clause. In addition, it seems as if the inscription was never completed and that no runes appear to have been carved in the text band after the last i-rune, which probably represents an unfinished rune.

Runby is also the site of the runic boulder U 114, where a woman named *Ingrīðr* commemorated her deceased husband *Ingimarr* and their two sons *Dan* and *Banki* (or probably *Baggi*), who according to the inscription lived in Runby and owned the farm. Since *Ingigærðr* on U 115 shares the name element *Ingī-* with this married couple it is possible that she was related to this family, tentatively as a sister of Ingemar or a daughter of Ingrid by a second marriage. Finnvid, who raised the runestone U 115, must then have been married into this family. In the Middle Ages Runby was owned by the nobility, and in the late 1200s it is documented as the manor of Filip Finnvidsson (*Rumby-ätten*), who had a daughter named Ingegärd. The occurrence of the names *Finnvid* and *Ingegärd* on the runestone as well in the noble family might indicate that we are dealing with the same family.

According to the earliest account on U 115 from the beginning of the 18th century, the stone was situated in a field on the west side of the farm of Nedra Runby. This was probably also the original position of the runestone, and it is not unlikely that it originally marked a Viking Age road together with the two runic boulders U Fv1977;162A and U 114 in the northern part of the property.

Korta meddelanden

En möjlig estnisk pilspets från mesolitikum funnen vid Hornborgasjön, Västergötland

Av Leif Arvidsson

Norra Ving 44:1 (L1962:6813) är en boplats från stenåldern som är belägen på en tidigare strandvall 123,5 m.ö.h. i norra delen av Hornborgasjön. På boplatsen finns fynd av långa raka spån, koniska kärnor, lancetter, mikrosticklar och sticklar. Den sydsandinaviska flintan dominerar, men även kambrisk flinta förekommer. Utöver flintfynd finns en fin skrapa i kvarts samt en mikrospånkärna i kvartsit eller möjligtvis ryolit. Boplatsen ger ett intryck av att tillhöra sandarnafasen av mellanmesolitikum.

Vid besök på boplatsen i maj 2017 hittades 4–5 flintor och en pilspets. Pilspetsen såg egendomlig ut och var helt främmande för mig. Spetsen är tillverkad av ett rakt tväryggt spån, 3,3 cm långt med en bredd på 1,2 cm, 0,3 cm på tjockaste stället och en vikt på nästan 2 g. På den dorsala sidan av spånet finns vid spetsen en flathuggning och små spår av glans, tången är retuscherad 1,7 cm från basen ut mot spetsen. På den ventrala sidan är spetsen flathuggen 4–5 mm. Det är svårt att se var slagbulan har varit, men det är sannolikt i den ände spetsen är (fig. 1–2).

Kontakt togs med flera arkeologer utan att någon av dem kunde bestämma den som tillhörande kända regionala stenteknologiska traditioner från denna tidsperiod. Flathuggning på ventralsidan förekommer inte i skandinaviskt mesolitikum men finns däremot på swidry- och episwidryspetsar i Baltikum, Polen, Belarus och Ryssland under paleolitikum och mesolitikum (Taute 1968, karte 5, 9, 10; Zaliznyak 2006). Helena Knutsson och Kjel Knutsson fick ta del av fyndet via fotografi och teckning för att ge sin syn på om det verkligen kunde röra sig om

Fig. 1. Spets 3,3 cm från Hornborgasjön, ventral sida. Teckning: L. Arvidsson. – Point, 3,3 cm, from Lake Hornborga, ventral aspect.

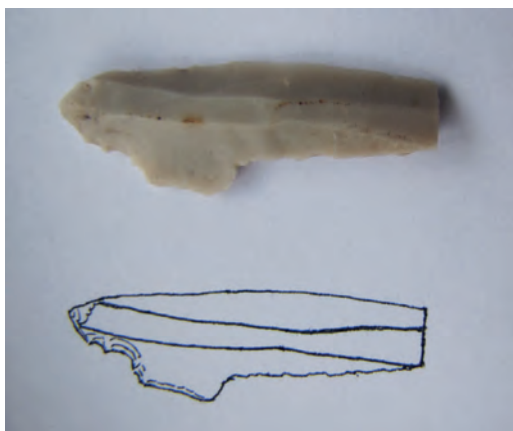

Fig. 2. Spets 3,3 cm från Hornborgasjön, dorsal sida. Teckning: L. Arvidsson. – Point, 3,3 cm from Lake Hornborgasjön, dorsal aspect.

en dylik pilspets. I ett e-postbrev, skickat 2024-04-19, noterar de att den på många vis påminner om exemplar som de tagit del av i ryska, estniska och finska samlingar (Rankama 2011). Hade den påträffats i den kontexten skulle den ha klassificerats som ett förarbete till en så kallad pulispets. De påpekar att inga spetsar av denna typ hittills har påträffats väster om Baltikum eller Sujala i nordligaste Finland. Med början cirka 8 300 BC finns det dock arkeologiska spår av en från öst kommande migration längs hela norska kusten, in i Dalarna och ned till svenska Västkusten (Sörensen et al. 2013; Knutsson et al. 2018).

Den paleolitiska swidryspetsen karakteriseras av att proximaländan saknar egentlig tånge, utan är retuscherad (flatretuscherad) över ventralsidan i proximaländan. Spetsen kan vara retuscherad eller orethuscherad, ibland flatretuscherad. Formen är pilbladsliknande och längden är mellan 3–6 cm (Taute 1968). De senare, mesolitiska, episwidryspetsarna, definieras främst av flatretuschering på ventralsidan (Zagorska 1992, s. 100). Formen kan variera från klassiska swidryspetsar, till asymmetriska och spetsar med tydlig markerad tånge, ibland med hullingar (Indreko 1948, s. 108ff; Kozłowski 1973, s. 364; Jaanits & Jaanits 1976, s. 61; Jaanits 1981, s. 39off; Zaliznyak 2006, s. 98). Spetsen från Hornborgasjön liknar en asymmetrisk episwidryspets, som bl.a. påträffats på bopplatsen Pulli i Estland ca 600 km bort (Jaanits 1981, s. 391, abb. 2–3) (fig. 3).

Episwidryspetsar tillhör kundakulturen som under preboreal/boreal tid sträckte sig från Baltikum upp mot floden Dvina i norra Ryssland (Kozłowski 1973, s. 365; Zaliznyak 2006, s. 102). Den äldsta kända bopplatsen är Pulli, nära Pärnu i Estland, som med fyra ^{14}C -analyser kan dateras mellan 9 600±120 och 9 285±120 BP (Sulgostowska 2003, s. 49). På den tidiga bopplatsen Ristola, sydöst om Björneborg i västra Finland, har påträffats samma sorts flinta och pilspetsar som vid Pulli. Ristola har en datering omkring 9 250 BP (Johansson 2000, s. 92f).

Det finns uppgifter från olika platser i norr med tidiga fynd från äldre stenåldern, bl.a i nordöstra Finland, där det påträffats ett fragment från en "post-Swiderian" pilspets (Manninen

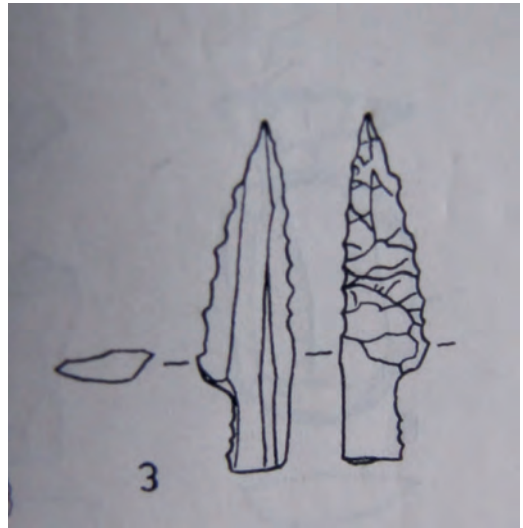

Fig. 3. Episwidryspets från Pulli, Estland. Efter Jaanits 1978, s. 391. – Episwidry point from Pulli, Estonia.

et al. 2021). De östliga inslagen har identifierats vid Ytterberg, Hornborgasjön, där fynd har gjorts som indikerar denna teknologi och som dateras till ca 9 300 BP. Den ungefär samtida Almeöbopplatsen Bjurum 41:1 (L1963:2307) vid sjön förknippas med västsvensk/dansk teknologi. Detta visar att Hornborgasjön var en mötesplats mellan öst och väst.

I Sverige finns ännu inga kända fynd av pilspets, men det är väl inte osannolikt att den finns på något museum. Som Helena och Kjell Knutsson påpekade i sin korrespondens så skulle det i så fall kunna ge ny förståelse för den omvälvande process som påbörjades ca 8 300 cal BC.

Referenser

- Indreko, R., 1948. *Die Mittlere Steinzeit in Estland*. Stockholm.
- Jaanits, K., 1981. Die mesolithischen Siedlungsplätze mit Feuersteininventar in Estland. Gramsch, B. (ed.). *Mesolithikum in Europa: Bericht, 2. Internationales Symposium Potsdam, 3. Bis 8. April 1978*. Gramsch, B. (Hrsg.). Berlin.
- Jaanits, L. & Jaanits, K., 1978. Ausgrabungen der Frühmesolithischen Siedlung von Pulli. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Uhiskonnateadused* 27/1 1978:56–63.

- Johansson, A. D., 2000. *Äldre stenalder i Norden*. Forum.
- Knutsson, K., Knutsson, H., Apel, J. & Glørstad, H. (eds.), 2018. *Technology of early settlement in Northern Europe: Transmission of knowledge and culture*, vol. 2. Sheffield.
- Kozłowski, S. K., 1973. Introduction to the History of Europe in early Holocene. Kozłowski, S. K. (ed.). *The Mesolithic in Europe*. Warsaw.
- Manninen, M. A., Damlien, H., Kleppe, J. I., Knutsson, K., Murashkin, A., Niemi, A. R., Rosenvinge, C. S. & Persson, P., 2022. First encounters in the north: Cultural diversity and gene flow in Early Mesolithic Scandinavia. *Antiquity* 2021, vol. 95 (380):310–328.
- Rankama, T. (ed.), 2011. *Mesolithic interfaces: Variability in lithic technologies in eastern Fennoscandia*. Helsinki.
- Sulgostowska, Z., 2003. Mesolithic Colonisation of South-Eastern Subbalticum. Larsson, L., Kindgren, H., Knutsson, K., Loeffler D. & Åkerlund, A. (eds.). *Mesolithic on the Move*. Oxford.
- Sørensen, M., Rankama, T., Kankaanpää, J., Knutsson, K., Knutsson, H., Melvold, S., Valentin Eriksen, B. & Glørstad, H., 2013. The First Eastern Migrations of People and Knowledge into Scandinavia: Evidence from Studies of Mesolithic Technology, 9th–8th Millennium BC. *Norwegian Archaeological Review* 46(1):19–56.
- Taute, W., 1968. *Die Stielspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa: Ein Beitrag zur Kenntnis der späten Altsteinzeit*. Köln.
- Zagorska, R., 1992. The Mesolithic in Latvia. *Acta Archaeologica* 63:97–117.
- Zaliznyak, L., 2006. The Archaeology of the Occupation of the East European Taiga Zone at the turn of the Palaeolithic-Mesolithic. *Archaeologica Baltica* 7:94–108.

Leif Arvidsson

Rubinvägen 4
54949 Skövde
ia1066@telia.com

Nyupptäckt hamnanläggning vid Alvastra

Av Leif Gren och Görel Alenius

En tidigare okänd fornlämning i form av en stenlagd hamnanläggning, som bör ha fungerat som djuphamn, påträffades i april 2025 vid Ålebäckens mynning, belägen vid det s.k. Sverkerskapellet och Alvastra kvarn vid Alvastra. Lämningen fanns inte i Fornsök och inrapporterades genast till länsstyrelsen i Östergötlands län (diarienummer 6442-2025).

Som grannboende till Alvastra har vi många gånger promenerat kring Sverkerskapellet och Alvastra kvarn, och noterat att det sticker upp en stenrad ur vattnet mellan mynningen av Ålebäcken och en stenkobbe ett femtiotal meter utanför. Vi har misstänkt att detta skulle kunna vara en naturlig hamn, påbättrad med eventuella konstruktioner. Från marknivå är det dock omöjligt att se sjöbotten på grund av reflexer i

vattnet. Inte heller på flygfoton i Riksantikvarieämbetets Kringla syns några lämningar. I april 2025 genomförde vi en undersökning med hjälp av minidronare. Det visade sig genast att drönaren, på 10–20 meters höjd, var mycket effektiv på att trola bort reflexer vid rätt fotovinkel. Det som tydligt visades var en stenlagd konstruktion, belägen strax under vattenytan på ca 1 m djup. Den är ca 50 m lång (öst-väst), och omkring 5 m bred, och till synes en- till flerskiktad, skalmurad av ca 0,1–1 meter stora stenar, som bildar kantkedja åt norr. Konstruktionen ser ut som ett fundament till en väg, även om den idag inte når ovanför vattenytan. Det är svårt att bedöma om det funnits något ytterligare skikt med stenläggning, eller om konstruktionen är ett fundament för att motverka isskrivning mot en försvun-

Fig. 1. Stenkonstruktion mellan littera a och b, en förmodad hamnanläggning, vid Ålebäckens mynning. Flyghöjd 11,3 m. Foto med drönare: Leif Gren 2025-04-01. Lantmäteriet tillstånd LM2025/045186. – Stone construction between a and b, a presumed medieval harbour, close to the mouth of the Ålebäcken river.

Fig. 2. Ålebäckens mynning, där den förmodade hamnanläggningen går ut till stenkobben. Anläggningen är omöjlig att se från stranden. Foto från marken: Leif Gren 2025-04-01. – The mouth of the Ålebäcken river. The presumed medieval harbour reaching the rocky islet 50 meters from land. The structure is not visible from ground level due to reflections on the water surface.

nen träbrygga ut till kobben. Om det bara handlade om en vågbrytare så hade lämningen varit grövre och knappast inte varit så platt och jämn.

Kulturgeografen Clas Tollin har tidigare framhållit att platsen vid Ålebäckens mynning kan ha fungerat som en naturlig hamn, ”en cirka 50 meter lång pirliknande stenrevel som i väster ansluter till ett litet skär”, och han ser det som sannolikt att stenreveln bättrats på till en pir (Tollin 2010, s. 67). De nytagna bilderna av anläggningen visar att Tollin hade rätt i sina antaganden. Marie Holmström har senare instämt i Tollins antagande om att det funnits en ”lagunhamn” vid Ålebäckens mynning (Holmström 2012, s. 163).

Det som den nyfunna fornlämningen överraskande tycks visa är att det bör ha funnits en

djuphamn utanför kobben med en väg in till land. Den tidigare misstänkta lagunhamnen innanför kobben verkar inte vara djupare än en halvmeter eller en meter, och knappast tillgänglig för annat än småbåtar. Men vattnet utanför kobben är betydligt djupare och sannolikt har relativt djupgående skepp eller prämar kunnat lägga till där.

Dateringen av den nyupptäckta anläggningen kan bedömas utifrån historiska kartor. Vid en genomgång av Lantmäteriets kartmaterial från 1600-talet och framåt kan konstateras att det inte finns något exempel på att det markeras en hamn vid Ålebäckens mynning. Kartan från 1691 visar att kobben utanför Ålebäckens mynning har en landförbindelse, även om det inte anges som någon hamn (fig. 3–5).

Fig. 3. Den förmodade hamnanläggningens läge markerat med rött kryss. På kartan syns en nu försvunnen landförbindelse med kobben. Geometrisk ägoavmätning 1691, Alvastra, Västra Tollstads socken (Lantmäteriet akt D13:14-15). – The presumed medieval harbour marked with a red X. On the map a land connection is visible.

Den förmodade hamnanläggningen är svår att bedöma utan arkeologisk undersökning, men man kan anta att den omgivande kulturmiljön har ett starkt samband. Området med den nyupptäckta hamnanläggningen ligger alltså helt nära Sverkerskapellet, Alvastra kvarn och en förmodad äldre landsvägsträckning (Frödin 1918, s. 172). Den nyfunna anläggningen är en till synes ganska grov konstruktion, mycket mer än vad som behövs för att gå ombord på vanliga fiske- snipor eller småbåtar för persontransport. Det är ju exempelvis allmänt känt att medeltida kungar färdats med båt mellan Alvastra och Visingsö. Däremot skulle en kraftig konstruktion behövas för tunga transporter, som att frakta byggnadssten från Borghamn till Alvastra, vilket ska ha skett direkt efter att klostret grundats år 1143 (Browall 2019, s. 45). Senare tunga transporter

bör ha gått via Hästholmen, belagd som hamn från 1300-talet (Klackenberg 1984, s. 6f).

Kulturmiljön vid Alvastra kloster hör till landets arkeologiskt mest undersökta, med lämningar från stenålder till medeltid. Olika projekt har avlöst varandra under mer än 100 år. Ett uppmärksammat litet område är det s.k. Sverkerskapellet och Alvastra kvarn invid Ålebäckens mynning. Sverkerskapellet består av en byggnadsgrund som ligger en kilometer sydväst från klostret, vid Vätterns strand. Husgrunden var övertäckt av jord tills den uppmärksammades 1916 av Otto Frödin och undersöktes året därpå, först misstänkt som gravhög. Han antog snart att husgrunden hade utgjort ett gravkapell uppfört för kung Sverker d.ä. just på den plats där han enligt traditionen ska ha blivit mördad 1156 på vägen mellan Sverkersgården och Västra

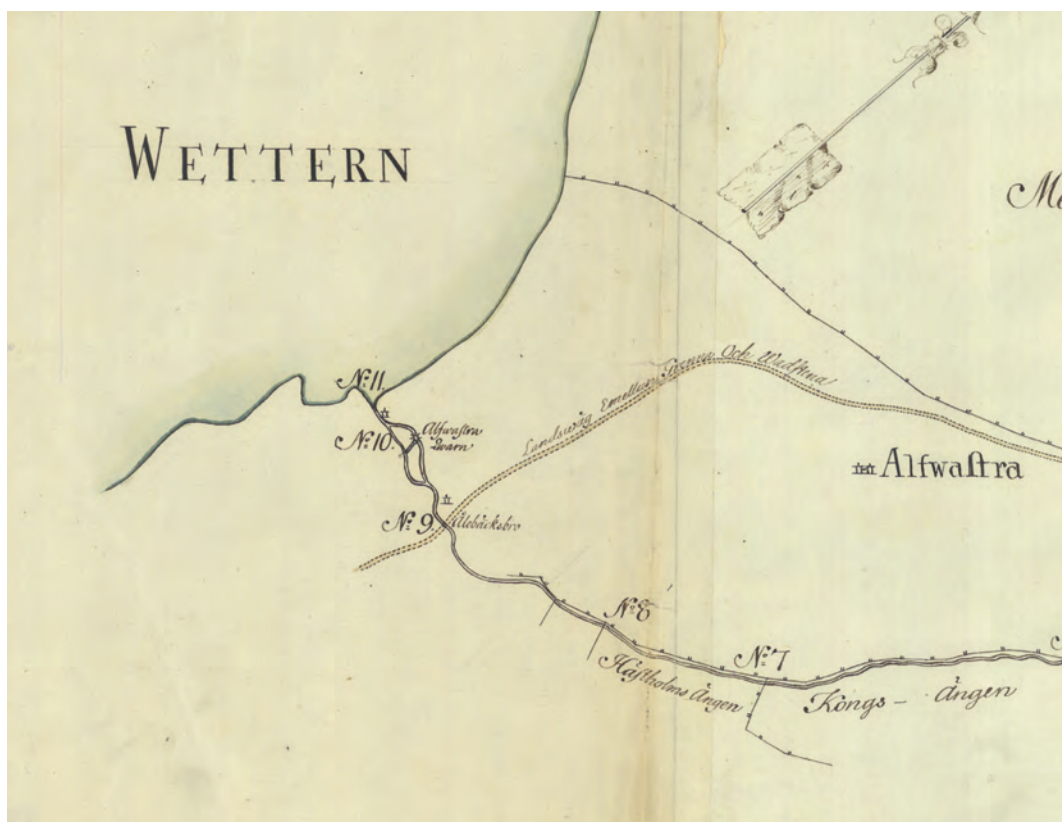

Fig. 4. Avmätning för "Allvastra nr 1-4", år 1787. Vid Ålebäckens mynning syns varken någon kobbe eller landförbindelse (Lantmäteriet akt D143-2:1). – Cadastral map from 1787. No visible land connection from the rocky islet to the mouth of the Ålebäcken river.

Tollstad kyrka. Han antog även att det sedan tidigare funnits en viss bebyggelse på platsen (Frödin 1917, s. 9f; 1918, s. 45f). Frödin påträffade stenkistor i husgrunden, varav en nästan intakt, som han tolkade som sarkofager. Däremot fanns inga skelett, vilket Frödin menade berodde på att de döda flyttats vid ett senare skede. Även Ingrid Swartling har ansett att Sverkerskapellet varit en kyrka eller ett gravkapell (Swartling 1974, s. 26).

Funktionen för Sverkerskapellet är dock omdiskuterad, och Marie Holmström är kritisk mot Frödens "spekulativa resonemang" (Holmström 2012, s. 262). Hon har utifrån fyndmaterialet med fiskeredskap m.m. menat att det snarare rör sig om en ekonomibyggnad till klostret, en s.k. grangie, men säger också att "eventuellt

kan 'Sverkerskapellet' först ha fungerat som kapell, men fått ändrad funktion (Holmström 1994, s. 37). Holmströms resonemang utgår i hög grad från att Frödin har fel med sina antaganden om att stenkistan är en gravsarkofag, och hon anser att stenkistan egentligen utgjort ett vattenkar där man producerat pergament (2012, s. 173–198). Holmströms tolkning om en grangie har blivit en mer eller mindre accepterad sanning och anges både av informationsskyltar på plats och i populära skriftliga vägledningar om Alvastra (se t.ex. Holmström & Tollin 1994; Rääf 2000).

Men även Holmström själv har spekulativa resonemang. Tittar man närmare på stenkistan av hopfogade stenhällar, så kan den omöjliga ha varit vattentät med medeltida teknik som

Fig. 5. Den förmodade hamnanläggningens läge markerat med rött kryss. Kobben syns, men ingen landförbindelse. Håradsekonomiska kartan, Hästholmen, 44-13, utgiven åren 1868–1877 (Lantmäteriet akt J112-44-13). – The presumed medieval harbour marked with a red X. The rocky islet is visible, but without land connection, on the map published 1868–1877.

Holmström utgår ifrån, den skulle läcka som ett såll. Vattentäta fogar infördes först med Portlandcementen i början av 1800-talet (https://en.wikipedia.org/wiki/Portland_cement). Ett stenkar av oviss ålder som däremot är vattentätt, av en urgröpt sten i ett stycke, ligger i Alvastra kloster i den s.k. sjukstugan. Funktionen för Sverkerskapellet är alltså ännu en öppen fråga – kyrka, gravkapell eller ekonomibyggnad under klostret? Den nyfunna hamnanläggningen torde

kasta ett nytt ljus över tolkningen av Alvastra och särskilt Sverkerskapellet, även om både Tollin och Holmström förmodat att det funnits en hamn, dock utan att kunna peka på egentliga konstruktioner som kunnat motivera en registrering i fornminnesregistret.

Enligt Otto Frödin (1918, s. 50–58) byggdes Sverkerskapellet vid ”ett litet samhälle” i en äldre knutpunkt för traktens vägar, där kung Sverker d.ä. ska ha blivit mördad. Senare, när Alvastra

kloster blivit färdigbyggt, ska man enligt Frödin ha flyttat gravarna. Marie Holmström ser däremot Sverkerskapellet som en ekonomibyggnad i en produktionsenhet, en s.k. grangie, ute på klostrets marker.

För att understryka varför en byggnad ägnad åt att producera pergament fick en påkostad och rent kyrklig utformning i sten med skråkant framhöll hon att pergamentet var ett viktigt material för det tidigmedeltida klostret (Holmström 2012, s. 173f). Men om det enligt Frödin funnits en äldre väg, och den nyfunna hamnanläggningen visar att det av allt att döma har funnits en rejält konstruerad djuphamn vid ett litet samhälle, så ligger Sverkerskapellet inte slumpartat utan i en vägkorsning med bebyggelse där sjö- och landsvägar möts. Frödins antagande om att Sverker färdades här, förbi en knutpunkt för kommunikationer verkar rimlig. Det är därför inte orimligt att som Frödin anta att detta är kungens mordplats. Om så är fallet kan Frödin knappast anses ha fört ett ”spekulativt resonemang” då han antog att man efter kungamordet uppfört ett minneskapell i påkostad kyrkoarkitektur. Platsen där minnesstenen står idag, ca 340 meter åt sydöst, är således felplacerad, vilket Frödin också ansåg.

Miljön kring Sverkerskapellet och Ålebäckens mynning är knappast färdigtolkad, och det finns många aspekter som behöver belysas. Det behövs förstas arkeologiska undersökningar, alltså under vatten, av hamnanläggningens funktion och datering för att den ska kunna

ligga till grund för vidare diskussioner och slutsatser. Det den nyfunna fornlämningen tycks visa är att det inte bara funnits en grundhamn för småbåtar, utan även en djuphamn för större fartyg.

Referenser

- Browall, H., 2019. *Alvastra genom tiderna*. Borås.
- Frödin, O., 1917. Från det medeltida Alvastra: Undersökningarna åren 1916 och 1917. *Fornvännen* 13:105–198.
- 1918. Från det medeltida Alvastra: Undersökningarna år 1918. *Fornvännen* 14:43–68.
- Holmström, M. & Tollin, C., 1994. *Det medeltida Alvastra*. Stockholm.
- Klackenberg, H., 1984. *Hästholmen*. Medeltidsstaden 59. Stockholm.
- Rääf, E., 2000. *Alvastra kloster*. Stockholm.
- Swartling, I., 1974. *Alvastra kloster*. Stockholm.
- Tollin, C., 2010. *Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland: En rumslig studie om kyrkliga upp-tagningsområden och ägarförhållanden vid tiden för Alvastra klostets grundande*. Uppsala.

Historiska kartor

- Geometrisk ägoavmätning 1691, Alvastra. Lantmäteriet akt D13:14–15.
- Avmätning för Allvastra nr 1–4, 1787. Lantmäteriet akt D143:2:1.
- Häradsekonomiska kartan, Hästholmen, 44-13, 1868–1877. Lantmäteriet akt J112-44-13.

Leif Gren & Görel Alenius

Tollstad Nävstad 1
SE-599 93 Ödeshög
horizons@live.se

Några tankar om hur den skandinaviska järnålderns begravningsritualer behandlas i den förvetenskapliga litteraturen

Av Raimond Thörn

Av en slump kom jag att i en publikation uppmärksamma att forna tiders antikvarier delade in förhistorien i en äldre brännålder och en yngre högålder. Resultaten av min nyfikenhet rörande denna tudelning är nedanstående text.

Den norske prästen, och sedermera biskopen, Jacob Neumann (1772–1848) tog, med bästa betyg, en teologisk ämbetsexamen vid Köpenhamns universitet i slutet av år 1795 eller i början av år 1796 (Schwach 1848, s. 14). I maj månad år 1799 blev han filosofie doktor på avhandlingen *Historia primatus Lundensis* (Neumann 1799). Detta skriftliga arbete om det tidiga Lunds kyrkohistoria signalerade Neumanns intresse för äldre tider. Detta tog sig bl.a. uttryck i att han tillsammans med stiftsamtmannen Wilhelm Frimann Koren Christie (1778–1849) initierade grundandet av Bergens Museum år 1825. Då han satt i museets styrelse var han även en av utgivarna av den antikvarisk-historiska tidskriften *Urda* (1834–1842), i vilken han själv gärna publicerade artiklar (Fossen u.å.). I *Urda* publicerade han år 1837 uppsatsen ”Kong Balders Grav” som beskriver resultatet av en på 1820-talet utförd undersökning i den s.k. Kongshøi, även kallad Valderhaugen, belägen på Jangardens ägor på Valderøya norr om Ålesund (Neumann 1837). Under en stenhäll påträffades långa böjda trästycken med hål, vari påträffades rester av något som tolkades som segelgarn, eller svinborst, eller djursenor enligt Wilhelm Christie. Neumann tolkade trästyckena som rester efter en båtmodell. I en övre del av gravhögen påträffades en försluten metallkittel som, förutom brända ben och aska, innehöll en ihoprullad guldstång, två metallsmuckor och en del av en träkam. Med tanke på kitteln innehåll, och avsaknaden av vapen, tolkade Neumann detta som en kvinnlig begravning (Neumann 1837, s. 35f). Denna skulle

då vara sekundär i förhållande till det primära gravröset där de stora stenhällarna indikerade en mycket hög ålder (Neumann 1837, s. 31). Enligt Neumanns vokabulär ska gravmonumentet ha anlagts i ”den graae Oldtid” och då närmare bestämt i senare delen av ”Brændalderen”, en tidsperiod som följdes av ”Hougaldere” (Neumann 1837, s. 34).

Senare tiders forskning har kunnat påvisa att trästyckena härstammar från en klinkbyggd båt med en ¹⁴C-datering till intervallet ca 140–350 e.Kr. (Christensen 2022, s. 66) och att kitteln är att beteckna som en s.k. vestlandskittel, vilka har använts som behållare för kremerade ben sedan slutet av romersk järnålder (C3, vilket i Norge benämnes Sætrangfasen) och under hela folkvandringstiden (Hauken 2005).

Jag noterar att Neumann använder sig av uttrycket ”den graae Oldtid” och funderar på om han var ensam om att använda sig av en sådan vokabulär. Efter en litteratursökning kan jag konstatera att exempelvis docenten och sedermera museidirektören Jens Jacob Worsaae (1821–1885) år 1873 skrev:

”Den følgende, metalførende Broncealders Kultur, hvis Begyndelse hos os ligeledes endnu taber sig i den graa Oldtid, men hvis Slutning falder omtrent ved Kristi Fødsels Tid, naaede endelig fra Asien og Middelhavslandene sent op til Østersøen, men da atter først til Danmark og til det sydlige og østlige Sverige” (Worsaae 1873, s. 6).

Vid en första anblick kan det här skärskådade uttrycket te sig negativt, men är väl närmast att betrakta som en fjärran forntid som framstår som oklar och dimmig för eftervärlden. I detta sammanhang kan påminnas om att det dåtida

kunskapsläget rörande mänskliga aktiviteter i Skandinavien naturligtvis var väsensskilt från det av idag. Sålunda ansåg prästen och kulturhistorikern Johan Haquin Wallman (1792–1853) på 1820-talet att forntiden började omkring 500 f.Kr. genom götarnas invandring från Högasien (Himalaya). Prästen och naturalhistorikern m.m. Sven Nilsson (1787–1883) kom på 1830-talet att något modifiera denna bild genom att förlänga forntiden till omkring 1000 år f.Kr. (Nicklasson 2008, s. 106).

Jag tycker det är intressant att konstatera att forna tiders antikvarier delade in förhistorien i en äldre brännålder och en yngre högålder. Denna terminologi har sitt ursprung i boken *Heimskringla*, som skildrar Norges kungar fram till och med år 1177, och som är skriven av islänningen Snorre Sturlasson (ca 1179–1241). I en svensk översättning av detta verk kan man läsa:

”Den första tidsåldern kallas *brännåldern*; då skulle man bränna alla döda och resa bautastenar efter dem; men sedan Frö [Frej] hade blivit höglagd vid Uppsala, reste många hövdingar såväl högar som bautastenar till minne av sina fränder. Då senare den danske konungen Dan den högmådige lät göra en hög åt sig och befallde, att man efter döden skulle bära honom dit i kungaskrud och stridsrustning jämte hans häst med sadeltyg och mycket annat gods, så gjorde många av hans ättmän på samma sätt, och därmed började *högåldern* i Danmark; men brännåldern höll sig länge där-efter kvar bland svearna och norrmenen” (Sturlasson 1919–1926, s. 2).

Denna tudelade kronologi kom långt senare att användas av den svenske ämbetsmannen Anders af Botin (1724–1790) i ett fyrabandsverk om vad man då ansåg kunna vara en svensk historie-skrivning:

”På hvilka år och huru länge hvar och en af dessa Konungar regerat, kan icke sägas med visshet. Ty våre Hedniske Förfäder hade ingen sådan Tideräkning, som de Greker och Romare. Deras Chronologie bestod väl under Hedendommen af tvenne

Tidhvarf, hvaraf det förra ifrån ODEN till AUNE kallades *Bränne-åldren*, då de dödas lik uppbrändes, och det senare till Christendommens inkomst *Höge åldren*, då liken begrofvos obrände; men ock denne Tideräkning tillåter ej att inskränka hvar och en Konungs Regering inom vissa och påliteliga år. Det hindrar dock ej, att icke man, genom samtider, ättelängder och annan uträkning, med sannolikhet kan veta, vid hvilken tid hvar och en Konung regerat. Att ODEN lefvat i nästa hundratalet för Christi Födelse, och INGJALD Illråde i början av sjuhundratalet därefter, kan med tillförläteliga skäl bevisas” (af Botin 1757, s. 40).

Senare tiders forskning har kunnat påvisa att de isländska sagorna var skrivna många århundraden efter de påstådda händelserna, av män med en helt annan världsbild än forntidens människor och därmed inte kan betraktas som giltig kunskap, allt enligt den källkritiska metoden som förespråkades av bröderna Lauritz och Curt Weibull på 1960-talet, men där ett slags startpunkt för det källkritiska tänkandet hade slagits fast redan på 1910-talet (Weibull 1911; Weibull 1962, s. 33; Sävborg 2024, s. 11). Det ska dock påpekas att en skeptisk hållning till de gamla källornas uppgifter förekom redan under medeltiden och blev ännu vanligare under 1700-talet. Denna äldre skepticism var då grundad på sunt förnuft (Sävborg 2024, s. 10). Summa summarum: Dan den högmådige, Aune och Ingjald Illråde kan inte beläggas historiskt och de får därför ses som mytologiska skapelser (Harrison 2009, s. 23). I övrigt är det uppenbart att de omtalade asarna inte kan ha varit historiska personer. Vidare kan konstateras att brännålder och högålder är föråldrade begrepp, men att denna dikotomi dock snarare stämmer överens med de verkliga förhållandena under järnålder, enligt Sophus Müllers verk *Vor oldtid* (Müller 1897, s. 327).

Den källkritiska hållningen till de isländska sagorna fanns alltså publicerad i Sverige redan år 1911, men detta var inte liktydigt med att arkeologer och historiker omedelbart tog till sig dessa principer. Sålunda argumenterade arkeologen,

och sedermera professorn, Birger Nerman år 1913 för att det var Aun, Egil och Adils som var begravda i Uppsala högar (Nerman 1913, s. 14). Nermans uppfattning, som han framförde om fornkungarna, hade i praktiken övergetts av den etablerade forskningen bortåt hundra år tidigare (Sävborg 2024, s. 119). Trots detta accepterades Nermans slutsatser av åtskilliga forskare, varibland märks professor Sune Lindqvist som år 1920 skrev: "Enligt den här framställda uppfattningen skulle också uppgifterna att Aun, Egil, Adils och Halvdan höglagts vid Uppsala bero på, att på Snorres tid fyra därvarande storhögar i lokaltraditionen ännu uppgåvos tillhöra dessa fornkonungar eller åtminstone buro däremot svarande namn. Någon orimlighet ligger ej alls däri." (Lindqvist 1920, s. 98; Ljungkvist 2005, s. 246; Sävborg 2024, s. 123). Idag är den officiella ståndpunkten att de personer som gravlagts i Uppsala högar är för oss fullständigt okända, såväl till namn som beträffande de enskilda omständigheterna kring deras liv och död (Strömberg 1988).

Riksantikvarieämbetet och Statens fastighetsverk presenterar sedan en tid tillbaka neutrala namn på Uppsala högar, vilka i stället för kunganamn nu benämnes efter väderstrecken. När man på internet söker efter Uppsala högar påträffas dock hemsidor där de gamla benämningarna fortfarande används. Detta är inte förvånande då det är skillnad på vad expertisen informerar om och vad folk i allmänhet kan ha för åsikter. Jag skulle i detta sammanhang kunna införa ett begrepp som sega strukturer som svårligen förändras på kort tid. Mer konstruktivt i detta sammanhang är troligen att använda termen kunskapsresistens. Professorn i teoretisk filosofi, Åsa Wikforss, menar att det finns kunskap som vi av olika skäl slår ifrån oss, eller är oförmögna att ta till oss, och vi har då blivit kunskapsresistenta (Wikforss 2020, s. 10). Hon menar att det går att motverka denna resistens genom att söka information från olika typer av källor, vara noga med att värdera en källas trovärdighet, träna på att reflektera över våra skäl, vara öppna för att vi kan ha fel, ta expertis på allvar, och ta ansvar för de samtal vi för med andra människor (Wikforss 2020, s. 195).

Referenser

- af Botin, A., 1757. *Utkast till svenska folkets historia*. Stockholm.
- Christensen, A. E., 2022. *Forfedrenes farkoster: Norsk skipsbyggerkunst fra de eldste tider*. Oslo.
- Fossen, A. B., u.å. Jacob Neumann, *Norsk biografisk leksikon*. https://nbl.snl.no/Jacob_Neumann (Hämtat 2025-01-25).
- Harrison, D., 2009. *Sveriges historia 600–1350*. Stockholm.
- Hauken, Å. D., 2005. *The Westland cauldrons in Norway*. Stavanger.
- Lindqvist, S., 1920. Snorres uppgifter om hednatidens gravskick och gravar. *Fornvännen* 15:56–105.
- Ljungkvist, J., 2005. Uppsala högars datering: Och några konsekvenser av en omdatering till tidiga vendeltiden. *Fornvännen* 100:245–259.
- Müller, S., 1897. *Vor Oldtid: Danmarks forhistoriske ar-chæologi*. Kjøbenhavn.
- Nerman, B., 1913. *Vilka konungar ligga i Uppsala högar?* Uppsala.
- Neumann, J., 1799. *Historia primatus Lundensis*. Havnæ.
- 1837. Kong Balders Grav. *Urda, et norsk antiqvarisk-historisk Tidsskrift udgivet af Directionen for det Bergenske Museum*: 27–102.
- Nicklasson, P., 2008. Johan Haquin Wallman, Sven Nilsson och den moderna arkeologins genombrott. *Fornvännen* 103:102–110.
- Schwach, C. N., 1848. *Jacob Neumann, Biskop over Bergens Stift, Dr. Ridder af Dannebrog, Commandeur med Storkors af Nordstjernen*. Bergen.
- Strömberg, J. B. L. D., 1988. *Svearnas Uppsala och den tidiga svenska kungamakten*. Uppsats vid Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Sturlasson, S., 1919–1926. *Norges konungasagor*. Översatta av Emil Olsson. Lund.
- Sävborg, D., 2024. *Händelser ur Sveriges ohistoria*. Stockholm.
- Weibull, C., 1962. *Historiska problem och utvecklingslinjer*. Stockholm.
- Weibull, L., 1911. *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*. Lund.
- Wikforss, Å., 2020. *Alternativa fakta: Om kunskapen och dess fiender*. Lidingö.
- Worsaae, J. J. A., 1873. *De danskes kultur i vikingetiden*. København.

Raimond Thörn

Arvid Lindmansgatan 14 A
SE-417 25 Göteborg
musrtn@gmail.com

På Gotlands slagmarker i 1361

Av Bjørn Poulsen

Det følgende er refleksioner i anledning af Maria Lingströms afhandling *Mästerby, 1361: Battlefield Archaeological Perspectives on the Danish Invasion of Gotland*, som jeg var opponent på i februar 2025. Efter en oversigt over afhandlingens indhold behandler jeg en række afledte spørgsmål, først og fremmest om der kan siges noget om, hvorfra kong Valdemar sejlede til Öland og Gotland i 1361, og om hvilke folk, der var med i hans hær.

Om afhandlingens indhold

Maria Lingströms afhandling behandler slaget ved Mästerby i sommeren 1361, hvor gotlændinge stod over for danskere. Det er et arkæologisk arbejde, men bruger skriftlige kilder og mundtligt overleverede sagn. Tidsmæssigt er afhandlingen historisk arkæologi, men mere specifikt er den slagmarksarkæologi.

Dens mål er at bidrage til gotlændingenenes historie. Egentlig lige så vigtigt er dog danskerne med deres konge, Valdemar IV Atterdag. Fra 1341 og fremefter var denne konge involveret i krig, mest i Danmark, men med videre ambitioner: i 1353 foreslog han den franske konge, at han kunne invadere England med 12.000 mand (Reinhardt 1890, s. 226; Tägil 1962, s. 225). Kongen har et godt eftermæle i Danmark, men ikke uden videre et godt skudsmål i de samtidige kilder. I den samtidige *Sjællandske Krønike* siges det om gotlandstoget i 1361: ”Kong Valdemar, som ikke ville sove tiden hen til ingen nytte, men snarere holdt af at kaste sig over sagesløse folk, samlede en stor flåde med mandskab og søgte til hr. Kongen af Sveriges land” (Olsen 1981, s. 62). Det er her, afhandlingen tager sin begyndelse. Skåne var erobret i årene 1358–1360,

og kong Valdemar fortsatte krigen i sommeren 1361. Først tog han Öland, og 22. juli var der landgang på Gotland. Det afgørende slag ved Visby den 27. juli satte punktum for invasionens krigeriske del. Slutspillet sammenfattedes i Visbyfranciskanernes annaler: ”Og Dagen efter den hellige Jakobs Dag kæmpede han med landets bønder foran stadens søndre port og fældede 1800 af dem i striden, hvorpå han straks efter fik Byen Visby ved overenskomst” (Jørgensen 1911, s. 95). Det fysiske vidnesbyrd om kampen er naturligvis gravene fra Korsbetningen uden for Visby (Thordeman et al. 1939–1940).

Gravene indgår i Lingströms afhandling, men det centrale er fund fra landsbyen Mästerby midt på Gotland. Her i de tidligere vådområder Fjäle Myr var den slagmark, som teksten handler om. Lingströms gæt er, at her kæmpede 1.500 lokale med 1.500–2.000 danske. Og her er stedet, hvor hun har ledet et projekt med metaldetektorundersøgelser fra 2006 til 2022. Fra projektet er der løbende kommet rapporter og artikler (<https://www.masterby1361.se/docs/rapporter.htm>).

Projektet er generelt udtryk for den forøgede interesse for krig og vold i antropologi, historie og arkæologi. I stedet for den fredelige fortid kommer erkendelsen af, at krigstilstande giver indblik i samfund og også kan skabe udvikling. Mere specifikt bidrager Lingström til slagmarksarkæologi, et felt, som hun er internationalt orienteret i. I forlængelse heraf spørger afhandlingen om tre ting, nemlig hvordan kan det arkæologiske materiale fra Mästerby bidrage til vores billede af invasionen i 1361? Hvordan relaterer genstandsmaterialet fra Mästerbyslag-

marken til det fra Korsbetningen? Hvordan kan invasionen i 1361 bidrage til vor forståelse af det gotlandske samfund og dets militære organisation?

Lingström annoncerer, at hun vil imødegå en herskende myte eller narrativ: Det er historien om, at gotlændingene var uforberedte, dårligt udrustede og blev slået af en overvældende, professionel dansk krigsmaskine (Lingström 2025, s. 1, 20). Forfatteren argumenter for, at Gotland ved hjælp af en velordnet mobiliseringsstruktur kunne mønstre 5 000 veludrustede og krigsvante mænd (Lingström 2025, s. 35).

Kernen i afhandlingen er det arkæologiske detektorfundne genstandsmateriale på 500 stykker fra Mästerby. Fundene, som helt overvejende er af jern og fra øvre muldhorisont, er alle registrerede med GPS og GIS-program. De inkluderer dele af sværd, kampknive, spyd, armbrøster, armbrøstpille, ringbrynjedele samt pladerustningsdele. Hertil kommer jern- og blyprojektiler.

Ud fra fundenes rumlige fordeling rekonstruerer Lingström overbevisende slagets gang. Der fremstår to zoner, dels den centrale i mosen, Fjåle Myr, hvor mange projektiler er fundet, dels et nærkampsområde på bakken mod nord, hvor man finder forsvarsvåben sammen med dele af nærkampsvåben. Kampen ved Mästerby stod, som det tolkes, nær hovedvejen mellem det nordlige og sydlige Gotland, hvor den bro, som nu kendes som Ajmunds Bro, måtte krydses af Valdemars hær, da den kom fra landingspladsen i syd. Broen var givetvis fjernet, og gotlændingene ventede på nordsiden af ålbet. Klogt må danskerhæren, da dette blev evident, være trukket ind til Mästerby Myr. Dette vådområde var vel tørlagt grundet en usædvanlig tør sommer (som sandsynliggøres), og de danske tropper kunne krydse det. Det kom, som fundene dokumenterer, til intensiv kamp. Danskerne nåede imidlertid videre, og en kamp må have stået på skråningen, som strækker sig op til gården Grens og et endnu eksisterende mindekors.

Lingström argumenter i øvrigt for, at projektilerne fra pladsen var fra hagebøsser. Disse projektiler fra ildvåben er netop fundet i områder, hvor der også er mange armbrøstpille, og forfat-

teren kan annoncere, ”The Mästerby battlefield is plausibly the oldest European site where the use of firearms has been determined on an archaeological basis” (Lingström 2025, s. 80). Hun påviser også, at der i kraniematerialet fra Korsbetningen findes 40 huller svarende til spor af riffelkugler (Lingström 2025, s. 82). Lingström afviser, at gotlændingene selv kan have brugt skydevåben, hvad der måske kolliderer med hendes forsøg på at vise gotlændingenes progressive militære stadi. Hun formoder, at våbenene har tilhørt tyske soldater i Valdemars hær (Lingström 2025, s. 77, 82).

Lingström sammenligner fundmaterialet fra Korsbetningen med det fra Mästerby. Der er forskelle, faktisk er fundstederne komplementære, som hun påpeger. Der er ingen slagmark lokaliseret ved Visby og ingen grave i Mästerby. Fundene fra de seks massegrave ved Visby er fra en sekundær kontekst, men Mästerbyfundene er fra en primær. I forbindelse med diskussionen af de faldne ved Visby peges på ny osteologisk forskning, og det pointeres, at vi ikke med sikkerhed kan skelne mellem danske og gotlandske våben i fundene fra de to slagmarker.

Forfatteren gennemgår de velkendte skriftlige kilder til 1361-invasionen. Naturligvis nævnes nytolkningen af inskriptionen malet på Fide kirkes væg med sætningen, der jævnfører kong Valdemar med en bastard af en hund (Siltberg 2002, s. 25–43). Kredit tildeles Strelows gotlandske krønike fra 1633, som nævner Mästerby og kampen ved Fjåle Myr. Et virkelig scoop er Lingströms og Tim Sutherlands fund af indskriften på mindekorset ved Grens i Mästerby sogn, der nu med sandsynlighed kan ses som rejst efter slaget her (Lingström & Sutherland 2021).

Konkluderende kan narrativet om de hjælpe-løse gotlændere afvises. Afhandlingen argumenterer for, at gotlændingene var veludrustede og besad lige så moderne våben som danskerne, og at de gav taktisk ligeværdig modstand ved Mästerby.

Diskussion

Lingström skriver sig ind i en løbende gotlandsforskning. Der er flere end hende, der har sat

spørgsmål ved det herskende narrativ om de svage gotlændinge. Der er osteologen Petter Åkeson, som bl.a. viser, at det ikke, som Thorde-man og Ingelman mente, var 22 % af de faldne, der egentlig var for unge til at tage del i slaget, men snarere omkring en procent (Åkeson 2017, s. 282). Det var ikke alle, som deltog, men overvejende de krigsegnede. Der er historikeren Thomas Neijman, der lancerer selve tanken om narrativet om 1361 og gør op med det, idet han påviser, at gotlændingene var bedre organiserede og veludrustede, end man hidtil har antaget (Neijman 2017). Lingström understreger fair, at hun har hentet inspiration fra disse to, men er vel noget upræcis med at påpege, hvornår hun gør det.

Forfatteren påpeger selv, at hendes undersøgelse kun er foretaget i det område, der udpeges som slagfeltet. Vi ved intet om det udenom. Der er heller ikke foretaget prøvegravninger i området, som måske kunne have givet noget. Med hensyn til de arkæologiske fund kunne Lingström for at bestemme dansk militær standard i 1361 have sammenlignet med fund fra danske gravninger (Kock & Roesdahl 2006). Med relation til skriftlige kilder træder det frem, at forfatteren ikke bruger *Svensk Diplomatarium*. Derfor viderebringer hun den gamle fejldatering af et brev hos Strelow til år 1361. Det er, som påvist, fra 1351 (Svenskt Diplomatariums hovedkartotek, nr. 6119).

Afhandlingen kæmper, som det her er fremgået, for at tildele gotlændingene kampklar *agency*, handleevne. Men bevises øboernes styrke virkelig? Var krigen faktisk symmetrisk, præget af strategiske og veludrustede gotlændinge, som det påstås i afhandlingen?

Går man til de skriftlige kilder, må man i al fald sige, at narrativet om de svage gotlændinge begyndte tidligt. Den latinsksprogede *Sjællandske Krønike* fortæller under 1361, at et stort antal *inquilinis* blev dræbt ved byen Visby. Historikeren Niels Skyum-Nielsen oversatte uden videre *inquilinis* med "proletarer" (Skyum-Nielsen 1997, s. 47). Den lybske historieskriver Detmar fortæller tilsvarende: Gotlændingene led nederlag, "da bønderne var ubevæbnede og uvante med krig" (Jørgensen 1911, s. 130). Arkæologiens

vidnesbyrd har ikke uden videre forrang for de skriftlige kilder, og der er grund til årvågenhed over for tolkningen af fundene. Lingström udtaler, at "the scholar is affected by one's own contemporaneity", idet hun dog synes at undtage sig selv netop i tolkningen (Lingström 205, s. 6). Aner man i afhandlingen elementer af en lokalpatriotisme?

Kong Valdemars udgangspunkt

Når man skal tolke fundene, er al information om Valdemar IV's hær relevant. Et ikke tidligere rejst spørgsmål er, hvor hæren kom sejlede fra, altså udgangspunktet før Öland. Lingström siger blot "The Danish army was mustered from a large geographical area ..." (Lingström 2025, s. 92). De skriftlige kilder er da heller ikke særligt oplysende, men det fremgår, at danskerne sejlede i en samlet flåde. Den *Sjællandske Krønike* taler om, at kongen "samlede en stor flåde og en hær" (Olsen 1981, s. 62).

Vi ved imidlertid en del om, hvor kong Valdemar opholdt sig, da breve med udstedelsessteder er bevaret (se <https://tekstnet.dk/books/dipdan/>):

- 1361. 7. januar. Lund.
- 1361. 19. februar. Åhus.
- 1361. 22. februar. Åhus/Vä.
- 1361. 1. marts. Lund.
- 1361. 7. marts. Lund.
- 1361. 13. marts. Lund.
- 1361. 20. marts. Lund.
- 1361. 27. marts. Lund.
- 1361. 29. marts. Lund.
- 1361. 3. maj. Kalundborg.
- 1361. 29. maj. Lund.
- 1361. 29. juli. Visby.

Bortset fra et møde i Kalundborg i maj 1361 er det klart, at kongen før Gotlandstoget befandt sig i Skåne. Et andet bevaret brev, dateret 1. maj 1361, vidner om, at flåden var samlet. En svensk spion har ifølge brevet meddelt kong Magnus af Sverige, at et angreb kunne ventes i Visby og han pålægger byen at holde vagt. "I ved, at det tidligere er kommet til vort kendskab, at nogle af vore fjender sammensværger sig [...] og pønser

på i hemmelighed, med våbenmagt og en stærk hær at angribe Eders område" (Lingström 2025, s. 203).

Hertil kommer, at vi faktisk har bevis for, at der var en mand fra Skåne blandt de dræbte i massegravene ved Korsbetningen. I grav 2 er fundet en møntskat med 245 svenske brakteater, 126 danske kobberpenninge fra Lund, 6 brakteater fra Den Tyske Orden samt 6 ubestemte brakteater. 125 danske mønter er af en type, der viser, som det siges, at "skatten måtte ha tilhørt en af Valdemars soldater" (Bornestaf & Jonsson 1993–1994). Der er tale om penninge, som var værdiløse uden for Skåne, og som cirkulerede kortvarigt efter en møntveksling, *renovatio monetæ*. Skattens ejer må være kommet direkte fra Skåne og have regnet med at vende tilbage. Dette fund kombineret med viden om, at Valdemar IV opholdt sig i Skåne hele foråret 1361, gør, at vi kan formode, at flådetoget udgik fra Skåne, hvor en svensk spion også let kunne operere. Egentlig var gotlandstoget vel så blot en forlængelse af Skånes erobring. Man kunne hypotetisk foreslå, at havnen, man sejlede fra, var Falsterbo, hvor man nemt kunne samle tropper fra et større område.

Thordemans lejesoldater?

Et relevant spørgsmål, som Lingström også overvejer stillet over for de arkæologiske fund, er, hvad vi kan sige om sammensætningen af kong Valdemars hær. Der findes her en kilde, som afhandlingen ikke bruger, nemlig fra 1376, hvor Visbyborgerne øjensynligt helt frivilligt tog kong Oluf til arveherre og forpligtede sig til årlig byskat til ham. I brevet findes, hvad der i tidens sprog hed "orfejde", en forsikring om ikke at føre fejde. De, som fik denne garanti mod anklager og hævn, var "alle de – de være hertuger, herrer, grever, riddere eller væbnere eller skipper eller hvad slags de være vil – som har hjulpet vor herre, kong Valdemar, til, at vi er kommet ind under riget" (*Diplomatarium Danicum* 4. række, bind 1, nr. 65). Det var de danske erobrere, som man tænkte om dem i samtiden: aristokrater og skipper.

Bengt Thordeman var klar over, at der deltog aristokrater tæt på kongen i danskerhæren, men

han understreger: "The army is reputed to have contained a fairly large contingent of German mercenaries" (Thordeman et al. 1939–1940, 1, s. 19). Synspunktet overtages mere eller mindre af Lingström: "Did the presence of aristocratic Danish leaders and mercenaries result in greater martial experience within the Danish army, or did warfare play an equally central role in the Gotlandic society?" (Lingström 2025, s. 26).

Fra det privilegium, som kong Valdemar gav til Visby 29/6 1361 efter overtagelsen af byen, ved vi, at Kristoffer, kong Valdemars søn, var med ham. Af tilstedeværende fyrster nævner privilegiet i øvrigt Valdemars fætter og nære allierede, hertug Erich af det lille fyrstedømme Sachsen-Lauenburg, som grænsede op til Holsten, samt tre adelige danskere. Det var 1) Claus Limbæk, kongelig råd og rigets drost, 2) Henning Podebusk, rygisk aristokrat, gælder i Skåne og Limbæks efterfølger som drost samt i en periode hele Danmarks styrer, og 3) Valdemar Sappi, halvbror til Valdemars dronning og med den betydningsfulde stilling som staller i Slesvig. Alle tre er kendte skikkelser i danmarkshistorien, kompetente krigere og delvist også sørovere. Endnu en mulig aristokrat er lokaliseret i massegravene fra Visby ud fra hans rustnings små bronzeemblemer. Emblemerne tolkes som tilhørende et medlem af den frisiske adelsslægt Roorda, nærmere bestemt en af brødrene Bavo eller Schelto. Berghman, som i 1943 publicerede identifikationen, skriver i tilslutning til Thordeman, at fundet "visar, att traditionen talat sant, då den velat göra gällande, att Valdemar Atterdag hade utländska legoknektar i sin här" (Berghman 1943, s. 366).

Der var uden tvivl en konge, en hertug og adelige med på togtet. Men når Lingström udtaler, "a clearly distinguishable group within the Danish army was most likely the mercenaries" (Lingström 2025, s. 34, jf. 92, 149, 152), ja så bygger hun på Thordemans udokumenterede udsagn. Hun bliver da også ind i mellem i tvivl, om det virkelig stemmer med lejesoldaterne, om de egentlig var der (Lingström 2025, s. 92, 146, 153). Det sker bl.a. med henvisning til Poulsen 2001, som "states that mercenaries did not dominate the armies until the late 15th century"

(Lingström 2025, s. 146). Hun har alligevel svært ved helt at opgive tesen, og mener, at det forhold, at aristokraterne omkring kong Valdemar i brevet af 29/6 1361 kom fra "Holstein, Rügen, Jutland and Saxony", viser, at mange i den danske hær ikke var danskere (Lingström 2025, s. 153). Det stemmer ikke, de adelige var uden videre danske, ingen af dem var fra Holsten, og hertug Erich var så tæt spundet ind i rigets styre og i øvrigt gift med en søster til den danske konge, at han kan betegnes som valgdansker.

Snarere end tyske landsknægte bestod den danske hær af aristokratkrigere mobiliseret gennem vassalforhold samt udskrevne hjemlige krigere. Disse udskrevne var måske, som Lingström siger, "enrolled by force", men næppe, som hun mener, af danske godsejere og ikke mere tvangsmæssigt end "heltene" i hendes fremstilling, gotlændingene (Lingström 2025, s. 36, 152). De folk, som Valdemar kunne trække på, har inkluderet danske – måske især skånske? – bønder og borgere. Vi ved ikke meget om ledingsudbud i 1300-tallet, men endnu i bestemmelser for det skånske Bara herred fra 1282 var det fuldt funktionelt (*Diplomatarium Danicum* 2. række, bind 3, nr. 21), og i krøniker fra kong Valdemars tid hører vi om dansk bondemilitær, bl.a. udrustet med armbrøster (Olsen 1981, s. 45). Tilsvarende er byborgernes militære bidrag godt belagt i 1300-tallet (Olsen 1981, s. 56, 62).

Det har betydning for tolkningen af Mästerby- og Korsbetningenfundene, at Valdemars hær formentlig var bredt socialt sammensat. Blot et eksempel er dele af et sværd, fundet ved Mästerby. Det er fra sent 1100-tal eller tidligt 1200-tal. Lingström forestiller sig ikke, at en af de tyske lejesoldater, som hun opererer med, kan have ejet det, men nok en gotlænding, som stolt tog det gamle sværd, der kunne have tjent under kors-togene og i krigen på Gotland i 1288 (Lingström 2025, s. 71, 142, 143). Med en bred sammensætning af Valdemars hær kan det imidlertid være, at sværdet tilhørte en dansk bonde. Om sværdet så i øvrigt var et godt våben, kan man ikke vide. I en dansk krønike tales der nedladende om danske bønders "sodsværtede og rustne våben" (Olsen 1981, s. 28–29). Gamle våben var ikke altid gode. Nyeste våben havde til gengæld

utvivlsomt de centrale dele af Valdemars hær, der var voldsomt krigsvant og rutineret. Den var også i træning med at slå bønder ned, f.eks. de nordfrisiske, som det fremgår af tidens kilder. Så selv om gotlændingene måske havde fine våben, var de ikke godt stillede.

Vel kunne det være gået anderledes i 1361, som Lingström kontrafaktisk forestiller sig (Lingström 2025, s. 6, 161). Bondehære kunne jo have succes. Ditmarskens bønder slog eksempelvis holstenernes adelshær ved Hamme i 1404 og dræbte hertugen og 15 riddere, men det er en anden historie og kontekst. Lingström har givet os stof til eftertanke.

Referencer

- Berghman, A., 1943. Slåktvapen i Korsbetningsfyndet. *Fornvännen*, 38:361–366.
- Bornestaf, U. & Jonsson, K., 1993–1994. Erik Magnussons myntning i Lund 1357–1359. *Numismatiska Forskningsgruppen, Verksamhetsberättelse 1993–1994*. Stockholm.
- Diplomatarium Danicum*. Udg. af Det danske Sprog og Litteraturselskab. København 1938–ff. (<https://tekstnet.dk/books/dipdan/>).
- Jørgensen, E., 1911. *Valdemar Atterdag: Udvalg af Kilder*. København.
- Kock, J. & Roesdahl, E., 2006. *Boringsholm: En østjysk træborg fra 1300-tallet*. Aarhus.
- Lingström, M., 2025. *Mästerby, 1361: Battlefield Archaeological Perspectives on the Danish Invasion of Gotland*. Uppsala.
- Lingström, M. & Sutherland, T., 2021. A new interpretation of the partial inscription on the memorial cross at Grens, Mästerby parish, Gotland, *Fornvännen* 116:38–53.
- Neijman, T., 2017. *The Gotlandic rural militia: A study of the invasion of Gotland 1361 in response to a modern narrative*. Master thesis, Department of History, Stockholm University. Stockholm.
- Olsen, R. A., 1981. *Sjællandske Krønike*. Højbjerg.
- Poulsen, B., 2001. Med harnisk og hest: Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder. Ingesman, P. & Jensen, J. V. (eds.). *Riget, magten og æren: Den danske adel 1350–1660*. Aarhus.
- Reinhardt, S. E. F., 1880. *Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning*. København.
- Siltberg, T., 2002. "Hundens like": Bonderepublikens dom över Valdemar Atterdag. *Fornvännen* 97:25–43.
- Skyum-Nielsen, N., 1997. *Fruer og Vildmænd, 2: Dansk Middelalderhistorie 1340–1400*. København.

- Thordeman, B., Nörlund, P. & Ingelmark, B. E., 1939–1940. *Armour from the Battle of Wisby, 1361*. Stockholm.
- Tägil, S., 1962. *Valdemar Atterdag och Europa*. Lund.
- Åkeson, P., 2017. De begravda vid Korsbetningen: Individperspektiv på skelett från 1361. Wallin, P. & Martinsson-Wallin, H. (eds.). *Arkeologi på Gotland, 2: Tillbakablickar och nya forskningsrön*. Uppsala.

Bjørn Poulsen

Afdeling for Historie og Klassiske Studier, Aarhus
Universitet
Jens Chr. Skous Vej 5
DK 8000 Aarhus C
Danmark
hisbp@cas.au.dk

Recensioner

Ulla Haastrup, *Danske romanske kalkmalerier: Fra 1000-tallet til o. 1200*. Aarhus 2024. 546 s. ISBN: 978-87-7124-387-1.

Konsthistorikern Ulla Haastrup var en engagerad och mycket kunnig utforskare och förmedlare av de danska kalkmålningarna. Hon var inledningsvis aktiv vid Nationalmuseet i Köpenhamn, sedan som lektor vid Konstakademiens konservatorskola och extern lektor i konsthistoria vid Köpenhamns universitet. I två årtionden efter sin pensionering arbetade hon med en bok om de romanska kalkmålningarna, men hon lyckades inte slutföra projektet. Med hjälp av familj, vänner och kolleger har boken nu kunnat färdigställas efter hennes bortgång, och den kommer att bli en klassiker inom sitt fält.

Danske romanske kalkmalerier är en påkostad bok som väger 2,3 kg, är i A4-format med hårda pärmar, text i två spalter och mycket rikt illustrerad, huvudsakligen med fotografier i svartvitt och färg. Haastrups egen text inramas inledningsvis av en innehållsförteckning, ett förord av sonsonen, terapeuten Janus Gemmer Haastrup, och ett förord av konsthistorikern Søren Kaspersen, som också har fungerat som ämnesredaktör, och på slutet av ett efterord av historikern och slavisten John H. Lind, samt ämnesordsförklaring, litteraturförteckning, namnregister, ortnamnsregister och en karta.

Det förelåg vid Haastrups fränfalle inga noter, referenser eller bilder, vilket därmed har fått läggas till i efterhand, liksom vissa delar som inte var färdiga. Ytterligare personer involverade i färdigställandet av boken har varit konservatorn Kirsten Trampedach och redaktören Sanne Lind Hansen som bildredaktörer, och även journalisten Jan Eskildsen.

Huvudtexten är uppdelad i sex onummerade delar, härunder 22 kapitel numrerade med romerska siffror, som en ytterligare undernivå finns 95 kapitel numrerade med arabiska siffror och tillhörande figurnumrering. Dessa kapitel

är sedan uppdelade i mindre avsnitt med egna rubriker, som helhet lite förvirrande uppställt.

Kort kan bokens innehåll sammanfattas som en presentation och analys av 95 kyrkor eller monument med fokus på deras målningar och med tre genomgående teser. Mest uppmärksamhet får viktiga, stora, välbevarade och/eller väl daterade målningar i Jelling, Råsted, Vå, Lyngsjø, Fjenneslev, Finja, Jørlunde, Vrigstad, Måløv, Skibet och Ål. Presentationen är i princip kronologisk samt uppdelad på ett antal verkstäder, som är uppkallade efter den första ort, där målningarna har påvisats. Indelningen eller kategoriseringen i olika verkstäder är en del av analysen och avviker delvis från tidigare gjorda indelningar, och även från Haastrups egna äldre förslag. Således knyter hon nu samman gruppen kring Fjenneslev och Finja, där det tidigare var Jørlunde som förknippades med Finja, alla Hvideåttens målare.

Med boken *Danske romanske kalkmalerier* presenteras vi för ett långt livs iakttagelser, erfarenheter och kunskap om en medeltida bildvärld framlagd genom talrika exempel. Här kombineras tekniskt kunnande kring murbruk, puts och färg, hur det murades och sedan målades, med nödvändig ikonologisk förståelse för vilka bilder som målades på kyrkans väggar och hur de kunde hänga samman med liturgi och kyrkospel.

På nästan varje sida märks författarens engagemang och entusiasm för kalkmålningarna. Hon delar med sig av sina många intryck och åsikter. Berömmar konservatorn Egil Rothe för hans framsynta restaureringar och konserveringar. Gläds över väl bevarade bilder, och beklagar sig och är besviken då bilder har försvunnit, målats över eller kanske medvetet förstörts. Vi får följa hennes upptäckarglädje och nyfikenhet över valven och med henne undra över vad som ännu döljs under vitkalkade väggar.

Sedan är det Haastrups tre teser eller arbetshypoteser, som utgör de röda trådarna genom bokens många exempel. För det första ansåg hon att de romanska kalkmålningarna tillkom direkt

i samband med uppförandet av kyrkobyggnaden. De var fresker målade på den fuktiga putsen, då de befintliga byggnadsställningarna åter kom till nytta, och där ställningarna efterhand kapades eller togs bort, allt eftersom det arbetades nedåt. Kalkmålningarna och kyrkorna är därmed i huvudsak samtida. I sin stora bok *Danmarks romanske kalkmalerier*, som utgavs 1944, konstaterade historikern Poul Nørlund och konservatorn Egmont Lind att kalkmålningarna inte var fresker, alltså målade *al fresco*, utan att de i stället målats *al secco*, på torr puts, och många av dem daterades till valdemarstiden, ca 1150–1250. Här övertygar emellertid Haastrup som hävdar att de faktiskt var målade som fresker, med sitt tekniska kunnande och erfarenheterna från experiment som genomförts i den rekonstruerade kyrkan på Hjerl Hede på Jylland. Första tesen är övertygande med den anmärkningen vad gäller hävdande av samtidighet, att det, liksom även senare under medeltiden, måste ha funnits tillfällen då byggeriet, åtminstone absid, kor och triumfmur, var färdigbyggda, men bilderna fick vänta.

För det andra ansåg Haastrup att de romanska kalkmålningarna, särskilt på Själland och i Skåne med bilderna i Vä som det främsta exemplet, var påverkade från Ryssland/Bysans i sättet att måla och val av motiv, att påverkan kunde ha nått områdena direkt och inte behövde ha gått via Västeuropa, och att det även i några fall kunde vara frågan om verksamma hantverkare från öster. Hon noterar otaliga gånger, då ett motiv, ett plagg eller en detalj måste vara bysantinskt, och hon argumenterar för att täta kontakter genom varingar, handelsmän och giftermål kan beläggas, varför även kalkmåleriet bör ha påverkats. Det förblir dock enligt henne själv en hypotes som det argumenteras för, inget som har kunnat dokumenteras (s. 525). Här hade det varit önskvärt med en mer stringent argumentation, där det tydligt redogörs för vilka drag som är bysantinska och vilka som är västeuropeiska; nu är det mest östliga drag som framhävs. Dessutom saknas det att hon förhåller sig och hänvisar till en avhandling om just bysantinska influenser av historikern och skandinavisten Roland Scheel, *Skandinavien und Byzans* (2015; jfr recension i *Fornvännen* 113: 4 samt debatt i 114: 3).

För det tredje ansåg Haastrup att kalkmålningarna med deras verkstäder var äldre än vad som förut antagits. Råstedverkstaden dateras därmed av Haastrup till 1100–1125 eller även 1000-talets slut, och Jørlundeverkstaden till 1125–1150, där den förstnämnda dateras av Nørlund och Lind till 1175–1200 och den sistnämnda till 1175–1225, och av henne själv tidigare i *Danske kalkmalerier* (1985–1992) till o. 1125 respektive 1165–1200. De nya dateringarna görs utifrån motivmässiga och stilistiska jämförelser, och i många fall utifrån dendrokronologiska dateringar. Här anser jag, att hon pressar dateringarna, för i de allra flesta fallen rör det sig enbart om en yttersta årsring i kärnved, som statistiskt tilläggs ytterligare 20 år, sedan anses en datering vara på plats. Splintveden saknas alltså, för att inte nämna barken. I exempelvis Hagested är sista årsringen i en fönsterram i långhuset från 1118, statistiskt tilläggs då 20 årsringar, vilket innebär en datering efter 1138, något som strax i texten omnämns som en datering av målningarna till 1130-talet (s. 317). Men nej, det är fortfarande någon gång efter 1138! Och i Nørre Kirkeby refereras en undersökning som skulle innebära att långhusets takstol skulle vara från o. 1131 (s. 377), men i artikeln från undersökningen står det faktiskt efter 1131.

I genomgången görs tidiga och ibland tvärsäkra dateringar, men sedan dras en lite annan slutsats: ”Derfor bygger den danske opfattelse af, hvornår en kirke er opført, hvornår kalkmalerierne er malet, og hvornår inventariet er udført, endnu i dag på et helt utilfredsstillende og løst grundlag.” (s. 379). I detta sammanhang hänvisar Haastrup till undersökningarna på Åland, där dendrokronologi och kalkbruksdateringar har kombinerats (s. 103), men dessa har varit mycket omdiskuterade. Här tycks Haastrup inte riktigt ha hunnit sätta ned foten och bestämt sig för hur hon vill ha det, och efter det utformat boken mera konsekvent. Misstänksam blir jag, då merparten av bokens kalkmålningar till synes blir äldre än 1150, då de i princip förväntas vara samtida med byggnationen. Kan det verkligen stämma, att relativt få romanska kyrkor med kalkmålningar uppfördes efter 1150?

Centralt i Haastrups resonemang, för teserna och i boken som helhet är Vä kyrka i Skåne, där

kalkmålningarna i absiden, korets tunnvalv och numera även tornets empor eller galleri, dateras till 1121 utifrån ett årtal, som anses kunna läsas på ett pergament i relikerna. Två donatorsbilder skulle således kunde avbilda kung Nils och hans drottning Margrete Fredkulla (s. 166ff). Kyrkans byggnadshistoria, kalkmålningarna och läsningen är omstridda. Lite förvånande är det, att det inte kommenteras, att absiden enligt *Sve-riges kyrkor* skulle vara sekundär och att det finns spår i form av kapital från en tidigare (planerad?) valvslagning. Tillkom målningarna i en andra fas, alltså inte samtidigt med kyrkobyggandet? Och har koret stått som en egen byggnad, som föreslagits av Anders Ödman? I samband med ett forskarseminarium om Vä i Lund skojade jag om, att vi låter alla presentera sin åsikt på 15 minuter, sedan springer vi arrangörer därifrån. För kyrkan i Vä och årtalet 1121 kan uppenbarligen höja temperaturen, trots att det handlar om något som hände för omkring 900 år sedan.

Det noteras, att Haastrup inte alls var övertygad om den omdiskuterade tolkning, som medeltidsarkeologen och arkitekturhistorikern Thomas Bertelsen i flera sammanhang har presenterat avseende kyrkan i Jelling, nu senast i en publikation från Jellingprojektet. Bertelsen menar att det har funnits ett smalare kor öster om det nuvarande, alltså att dagens relativt stora kor tidigare utgjorde långhuset i en första stenkyrka på platsen. Haastrup ansåg att de primära kalkmålningarna motbevisar existensen av ett tidigare smalare kor i öster (s. 44f).

Det är enstaka saker som behöver kommenteras. Således går det inte att vid många av bokens illustrationer se, vad de är tänkta att visa enligt texten. Det gäller särskilt fotografier av spår av kalkmålningar ovan valven. Bilder är kanske synliga och tolkbara för den som är på plats, men på fotografierna i boken ser man enbart något som mest påminner om abstrakt konst (t.ex. Tamdrup s. 76ff med fig. 9.9–10, 12–14).

Mellan petitesseerna kan nämnas, att Sindbjerg kyrka, känd för sina målningar och gyllene altare, inte ligger sydost om Silkeborg, men norr om Vejle; kyrkan har förväxlats med naturformationen Sindbjerg vid Silkeborgsjöarna (s. 390, även karta punkt 68). Ärkebiskop Absalons roll

för uppförandet av Roskilde domkyrka har numera tonats ner eller övergetts (s. 15). Nej, alla träkyrkor har inte funnits inom murarna av de senare stenkyrkorna (s. 34); i Lund känns således tre helt eller delvis utanför, därtill kan läggas Sebbesund vid Limfjorden och Löddeköpinge i Skåne. Att Vilhelm Erövraren inte begravdes i Evesham kloster i England, men i S:t Etienne i Caen i Normandie (s. 188). För Gualöv förs en något spekulativ argumentation baserad på en pergamentremsa bland relikerna, som skulle knyta kyrkan till Vä och årtalet 1121 (s. 282f). Haastrup hade kanske en lite förenklad uppfattning om varför kyrkorna förnyades i Sverige (s. 290). Att S:t Nicolai i Aarhus, numera Vårfru, inte blev ett cisterciens kloster utan ett dominikankonvent (s. 441). Slutligen att Rikard Holmberg, som ansåg att ärkebiskop Absalon var bildfientlig, inte var konsthistoriker, men medeltidsarkeolog (s. 518); som exempel nämnde Holmberg således Norra Åsum kyrka i Skåne som enligt en runsten uppfördes på initiativ av Absalon och hans släkting Esbjørn Mule, och där kalkmålningar är frånvarande, alltså inte en tegelkyrka.

Personligen tycker jag inte om Haastrups inställning till kalkmålningarna i Ferring och Heldum i Nordjylland, ”folkliga” bilder som det skrivs inom citationstecken, även betecknade som ”primitive” (s. 472ff). Här anser jag, att hon är för mycket påverkad av sin Konstakademi och ett tänkande som delar in bilder i å ena sidan konst, som skapas av en internationell elit och är kvalitativt ambitiös och å andra sidan amatörernas mera folkliga bilder, lokala konstnärer med sämre utblick och förmåga. Eller har jag fel?

Bjäresjö kyrka i Skåne presenteras som viktig med dess romanska målningar i absiden och på tunnvalvet i koret (s. 502ff). De avtäcktes av Nils Månsson Mandelgren redan 1852, publicerades på franska i ett folieverk 1862, och inspirerade danska forskare till de första studierna väster om Öresund. Sedan blev målningarna i Bjäresjö tyvärr kraftigt uppmålade i samband med en ombyggnad 1892. Målningarna beskrivs, men inget nämns om deras datering, kyrkan eller platsen, trots att det är en rikt utsmyckad kvaderstenskyrka, som har haft romanskt brett västtorn med empor, och där det arkeologiskt

har påvisats såväl gravar i tornet som en närliggande huvudgård med stenkällare. Enligt en kommentar av en av de medverkande är det tydligt, att Haastrups text om Bjäresjö lämnades ofärdig (s. 523). Synd, desto mer eftersom det just från Bjäresjö föreligger en dendrokronologisk datering från takstolen över koret med splint, 1150±5, där målningarna har daterats till perioden 1200–1225. I Bjäresjö föreligger alltså en datering som för en gångs skull med precision innebär en tidigareläggning av målningarna helt enligt Haastrups tes.

Mycket blev det att kommentera, mer eller mindre i marginalen, men det får inte dölja, att *Danske romanske kalkmalerier* på alla sätt är ett storverk, som kommer att användas flitigt framöver. Så för att runda av, det var en prestation av Ulla Haastrup att trots allt arbeta in i det sista för det som kommer att bli ett huvudverk om danska romanska kalkmålningar, en prestation som måste erkännas med tacksamhet att familj, vänner och kolleger har fört projektet i land, så att andra kan ta del av hennes erfarenheter, tankar och teser, oavsett om läsaren är enig eller inte. Och kanske läsaren även smittas av hennes entusiasm för kalkmålningarna.

Jes Wienberg

Lunds universitet

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Box 192

SE-221 00 Lund

jes.wienberg@ark.lu.se

Ethan Watrall & Lynne Goldstein (eds.), *Digital Heritage and Archaeology in Practice: Presentation, Teaching, and Engagement*. 360 pp. Gainesville, University Press of Florida, 2022. ISBN: 9780813069319.

This anthology is part of a two-volume series that was produced by the temporary Institute for Digital Archaeology Method and Practice at Michigan State University, funded by a National Endowment for the Humanities grant. The first volume was reviewed in *Fornvännen* 119:1.

The second volume is subtitled *Presentation, Teaching, and Engagement* with 13 papers di-

vided between the themes (1) Digital Methods and Computational Approaches in Museums, Collections, and Archaeological Archives, (2) Digital Approaches for Public and Community Engagement in Heritage and Archaeology and (3) Teaching, Pedagogy, and Capacity-Building in Digital Heritage and Archaeology. As with the first volume there is no absolute division between each section and many papers could easily fit two or all three. This is not a failing, as it shows the breadth and complexity of the authors' contributions, though it does raise the question of if the section headings were needed at all, as the title of the anthology sums up the contents well enough.

On the more technical side is Rabinowitz' "Metadata for the Masses", which starts with the basics of metadata and interoperability and moves on to explain the concepts and benefits of linked data. Galvin & Wexler's "Hacking the Collections" gives a fascinating case study of the first wholly digitally born collection accessed by the British Museum, made up of digital photographs of African rock art. The authors highlight how the technology can make these far-ranging objects widely accessible, while also noting the challenges of future-proofing web solutions. Kirakosian & Gates present a more common case of digitalising analogue archives of archaeology, in this case of Native American sites. The work brought up issues about digital repatriation and restricted access to sensitive materials, requiring close collaboration with Native communities. Open data and ethical considerations in post-colonial settings is also addressed by Lorenzon, Bonnie & Thomas, in their paper focused on Jordan. They critique the secretive attitudes of many researchers that lead to local communities not being involved in the knowledge and care of ancient sites.

The collaborative and interactive aspects of public archaeology are again highlighted by the crowdsourcing and gamification that were part of the excavation of the Wellesley College Hall, which was destroyed in a fire in 1914 (Minor et al.). One of the earliest Women's colleges in USA, the excavation and digitalisation of archives involved many students and allowed for them to engage in a deeper way with the history

of women in higher learning. Examples of collaborative processes in public archaeology are also presented by Katherine Cook in her project with hybrid heritage at the Royal British Columbia Museum in Canada creating pop-up exhibits with additional web resources and studying the public's interactions with them. The methods pose challenges in setting up ethical guidelines, as well as how to capture the results of the study and to preserve them in a meaningful way for posterity.

Crowdsourcing, citizen scientists and digital visualisation also come together in the web platform FindSampo, created to register and map out archaeological finds made by metal detectorists in Finland. The relationship between these skilled enthusiasts and professionally trained archaeologists is often fraught, but in some countries great steps have been taken to bring them together. Thomas et al. give a great presentation of both the technical and cultural issues surrounding the project. When they wrote the paper there was a worry about the sustainability and long-term financing of the platform, and it is gratifying to see the site is not only still active in 2025, but actively used by researchers for analysis and knowledge creation.

Using digital technology to visualise and reconstruct past landscapes and settlements is presented by Ashley Peles in the case of Natchez Mississippi and I especially appreciated the generous way the author shared problems and even failures within the project, and the lessons she drew from them. It is important to allow for experimentation and failure to be part of the process, to ensure that we dare try new things and adjust when the initial plan is not working. I want to see more papers like this being published. Another potential pitfall with technology is highlighted by Alexis Pantos, looking at the integration of GIS with the game engine Unity. It is a creative process challenged by technological shortcomings, but it also shows how using different techniques can help bring insight into various biases when creating reconstructions.

The final section has a special focus on pedagogy in digital heritage. The chapter by Sara Perry et al. reflects on the field-school for undergraduates at the University of York and

what the team has learned about teaching digital archaeology in practice, with many interesting testimonials from the students involved. A slightly more irreverent contribution to digital pedagogy is made by Shawn Graham, who also seizes upon the possibilities of failure as a learning mechanism – or as he describes it: trying things, breaking things, and then studying the pieces. His approach to classes challenging the students to learn alongside him did not work for everyone, but it certainly made for an interesting read. He includes a postscript with an exercise in what data in a 3D model “sounds like” which the reader can try themselves, using one of Lewis chess pieces, which I admit I did not attempt.

Camp et al. present a study of the use of the open source KoBoToolbox for data management. This is of course an older version than the one available today, but it does offer an interesting look into the challenges of data management with an archaeological perspective. One of which was the need to set up common vocabularies beforehand when collecting and describing data. The final chapter is by McKillop on teaching undergraduates to use 3D digital imaging. This is of course a field where a lot of progress has been made in the years since these courses were held, but many archaeology students still do not really learn how to create 3D models themselves. It is valuable to reflect on that as this field becomes more specialised and automated, many may lose out on not learning the basics. Still, as interesting as this section was, I cannot help but feel that the other volume ended on a stronger note with Huggett's chapter on digitalisation as the 4th industrial revolution. I would have liked something similarly inspirational or challenging to wrap up this volume, looking back and looking forward with a critical eye.

In their introduction to the volume, Watrall and Goldstein point out that a common thread through both this and the other volume is a commitment to openness, public scholarship and generosity. This certainly comes through in many of the chapters, and it was greatly inspiring to this reader at least. It is a mindset I would like to see be a natural part of heritage work both within and outside of Academia as we enter the second quarter of the 21st Century. Archae-

ologists and curators have a special obligation to openness and public engagement as caretakers of histories that often belong to those that cannot speak for themselves, or whose descendants have become separated from the remains of the past that are now housed in far-off museums. For anyone wanting to learn more about how this can be achieved through digital practices – and the pitfalls that should be avoided – both publications, which are also available in digital format, offer many great examples.

While some of the tools and techniques presented here have become a bit outdated in the

years since the texts were written, it is telling how most include aspects and challenges that are very much still relevant, despite all the progress made. It would be interesting if the authors could reassemble in a few years to reflect upon the state of digital heritage in the light of their experiences after the publication of these books.

Åsa M Larsson

Riksantikvarieämbetet

Box 1114

SE-621 22 Visby

asa.larsson@raa.se

